Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Республиканың ниитилел-политиктиг солуну

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

ШЫН

№ 179 (15153) ◆ 1993 чылдың сентябрь 23, четверг

Солунга ат салган шагы 23.20. Садар өртээ 10 рубль.

РФ-тиң Президентизи Борис Ельциннің Россияның хамаатыларынга

КЫЙГЫРЫЫ

МОСКВА. (РосИТА-СЧТА). Россия Федерациязының Президентизи Россияның хамаатыларынга 1993 чылдың сентябрь 21-ниң кежээзинде телевидение дамчыштыр кыйгырыг кылган. Кыйгырыгның долу бижимелин парладывыс.

«Хүндүлүг хамаатылар!

Эн-не нарын болгаш харыысалгалыг ye-чадаларның бирээзинде, кайгамчык чүгүле болуушкунунуң бүдүүзүнде силерге кыйгырыг кылып тур мен. Сөөлгү айларда коруунекиң ханы кризизинге Россия таваржып турар. Сандарадырынче үгланган уре-түннели болгаш үтка-шынары чок демиселче. Күрүнеңиң бүгү-ле институттары болгаш политиктиг ажылдакчылар киир тыртыгган-дыр. Ол бүгүнүң дорт удурлажышкан байдалче шилчээн. Амгы чалактың ажылын сандарадырынче, сударадырынче, алызында барыы. Президентиниң чайладырынче үгланышкын чорун турар. Россияда күүсекчи бүгү эрге-чагырганың ат-алдарын бүгү талдыг бакшыдыр талазы-биле пропагандисти ку. хүүс компания калбаран. Дээди Советтиң болгаш Съезднинің апрель референдумунуң шиннелериниге ве-

өрүшкек шиитпирлери амга чедир солуттунмаан, амгы үеде ол солуттунмас-даа деп бүзүрелдии-биле чугаалап болур.

Бүгү-ле чүве дедир болуп, сөөлгү айларда чонга удур он-он чаа шиитпирлер белеттеттинген болгаш хүлээп алдыган. Оларның хөй кезии Россияда байдалды бакшыдырыынче чаңгыс зай угланган. Ылангыя Дээди Советтиң экономиктиг политика дээр үүлү шыдажыр аргажок болу берген. Бюджет, хүүжүдүлга талазы-биле оон шиитпирлеп, оон-даа хөй өске-даа үүлдер кризисти ханылдыр, өрүткө канчаардар аажок улуг хораны чедирип турар.

Экономиктиг байдалды канчап-чоп чиигедиринче угланган Чазактың бүгү-ле күженишкинерин шаптыктаашкынга таваржып, билдинмес чорукту болдурып турар. Министрлер Чөвүлелиниң ажы, лыче холгаарлаваян барган, оны албадап дужаваан каш хүн-даа тывылбас. Экономиктиг эн-не чидиг кризистиң байдалдарында ол мынаг болуп турар.

Дээди Совет Президентизиниң чарлыктарын, хоойлулар төлевилелдериниге оон немелдерин Конституция ёзугаар тур соксадыр, хорууп эргезин хүлээп көрбестээн. Ол-ла үеде Конституцияга болгаш хоойлу-дүрүмге шынчызын соксаал чок дангыраглан турарлар болгай.

Конституция реформазы херек кырында шуут соксаан.

Эрткен чылдың апрельде улус депутаттарының Съездизи чаа Конституцияның кол үүлдерин үүгле үүлдүгүүнгей эвес, төлевилелдиң «Федерацияның хоойлужудулга эрге-чагырганы болгаш Россия Федерациязының Президентизи. Федералдыг күүсекчи эрге-чагырганың ат-алдарын, ол-ла үеде Россия Федерациязының Президентизиниң саналдарын болгаш шүүгүмүүлелдиг үүлдериг барымдаалавышаан чедип ажылдап кылыр кылдыр доктааткан.

Таптыг угаан-бодаар чүве болза, чедиги Съезд чүүтүн аза Конституцияның хүлээп алыр ужуурлу турган, ынчалдажок Дээди Советтиң удуртулгазы кандыг-даа тайбыгыр өскө конституция доорудулгазын доктаатпан. Харын-даа чоокта аза Дээди Совет ооның сонгаанын Президентизин чайладыгын херек кылырга белеткээн болгаш менээ сумелээн. «Ак бажыңнаң» чоокта аза алганым Конституцияга өскерилгелериниң утказы логум-на чиг болган.

Россияга эрге-хоойлуут күүсүнүң тургузарының доорудулгазы херек кырында саналаттынган даарзын минип кеер херек. Харын-даа аңаа доорууттур Россияның аныяк күүсүзиниң ынаазында-ла хошкак эрге-хоойлу баазазы медерелдиг-биле сударатты-кып турар. Хоойлу догаадыр

ажыл политиктиг демиселдиң чепсээ апарган. Россияга кон. чыг херек болуп турар хоойлулар чыл-чылы-биле хүлээп алдынмайн турар. Оон орнунга харын-даа күштүг болуп турар Конституцияны болгаш хүлээп алдыган хоойлужудулга актыларын үндезини-биле өскертири эгелээн. Оларны политиктиг хөөннерге таарыштыр эде кылыры чорутттунуп турар. Юридиктиг кара турааның ажылаашкыннарының ховаалыг практиказы бижигып чорун турар, оон бөдүүн ут. казы мынаг: кандыг хоойлу күзел-дир бис, оны хүлээп алыр бис, чүүү күзелдир бис, оны киир бижип алыр бис. Ынаг чорук хылаан түүүм. Ужур-бажы биллинмес чүүлдер кевүдээр, шын эвес ажыглаар чүүлдерге орук улам ажыттынар.

Бо бүгү хоойлу-дүрүмге эрге-хоойлуга көнгүс чүүлдешпес. Эрге-хоойлуның кол үндезиниериниге чөрүшкек чүүлдер хоойлуга таарыштыс, кижиниң бөдүүн эргелерин болгаш хосталгаларын база үндезин демократтыг принциптерин барымдаалаваан чорук хоойлу деп саналтынмас. Ынаг хоойлу — чөрүе эрге эвес-тир, ам барын оны чаңгыс кижи азы балык кижилер ылып тур-пар болганда ынаг болур ужуулуг.

Дээди Советтиң хуралдарының хөй кезиниге доктаатынган чорумну хажыдары шагда-ла эгелээн. Бадылаашкын үезинде ажыы-биле болгаш көзүлүүр кажаалаар чорук чаңчыл болу берген. Хуралдарның киржикилери чок кижилериниң элээн каш карточкалары-биле делегейге көзүлүүр-ле бадылаар турар, а ынаг факт бүүзүү-ле — ол дээрге чүдек-бүжаа чорук-тур, парламентаризмниң эн кол үндезиниериниң бүжартаалы турары ол. Комитеттериниң болгаш комиссияларының ажылаашкыны чорун турар.

Болунун удуртукчузунга хуулга берлингенин илергейлевейн турар кижилер Дээди Советтен болгаш оон Президиумундан кам-хайыра чокка үндүр ойлаттырып турар.

Чугаалап турар бо чүүлүм дээрге аңаа-бир таварылга азы өзүлүүнин аарыы эвес-тир. Бо бүгү дээрге күрүне институту болур Дээди Советтиң ам политиктиг саналаашкынын байдалынче кире бергенинин чаржынчыг хереги-зин-дир. Төлээлекчи органның кол эрге-хүлээлгези — хөй-ниитиниң эрге-ажыктарын чугаалажып дугуруш-турар эрге-хүлээлгелерин күүседи аргазын ол чидирген. Улусчу эрге-чагырганың органы болур арга-шинээзин ол чидирген. Россияның Дээди Советиниде эрге-чагырганы оны эптеп чок оппозициянын штабы болдурган бөлүк кижилер эжелеп алган. Харыысалга чок коллективтиг чажыт бадылаашкынны ажыглап, депутаттарның оорга-зының артынга чаштынып алган, ол оппозиция Россияны дупчок тамыже киир тыртып турар.

Моон ынай ону билбээчеңнеп, оон-биле эптежип, аңаа олуруп болбас. Президент кижи мээн хүлээлгем: амгы хоойлужудулга корпузу болдунун күрүне эрге-чагырганың чугула адырынга турар эргезин чидирген деп үүвени хүлээп көөру болур.

Россияның болгаш оон улустарының аймык чок чоруу дээрге — болдунун ат-алдарын шуут чидирген хоойлужудулга эрге-чагырганың тургусканы чөрүшкек нормаларны ужур барымдаалап элерериниге бодаарга — эн дээди үнелиг үүл-дүр. Эн шынгыы шиитпирлерни хүлээп алыр ye келген.

Хүндүлүг хамаатылар!

Россия Федерациязында күрүне эрге-чагырганың арга-шинээ чок апарганы ажыр эртер кара чаңгыс арга болза оны улусчу эрге-чагырганың болгаш конституцуу принциптерин үндезинииге дүүштүр шуут чаартыны болур. Амгы күштүг боор турар Конституция оны кылыры болдурбайн турар. Күштүг боор турар Конституцияда күрүне кризизинден төлептин-биле үштүнүп алыр арганы көрген чаа Конституцияны хүлээп алыының чорудулгалары көрүнүмээн. Бистиң күрүневистиң аймык чок чоруунун магадылалы болуп кижи-мен ынаг мугулай чоруктан үштүнүп алыының аргазын саналдап кирер. ол ужуру билдинмес айыылыг үүлдү ап октаар хүлээлгелиг мен.

Россия Федерациязының субъектилериниң, бөлүк депутаттарының, конституция хуралының киржикчилериниң, политиктиг партиларының болгаш шимчээшкинниериниң, хөй-ниити төлээлекчилериниң, Россияның хамаатыларының менээ киирген хөй саныг кыйгырыгларын өөренип көрбүшаан, дараазында үүлдерни хүлээп алдым:

1991 чылдың бүгү улустун сонгулдаларынга алган болгаш база 1993 чылдың апрель референдумунга бадыткаттынган эрге-чагырганы холда алган кижи мен бодумнун Чарлыым-биле Россия Федерациязының күштүг боор турар Конституциязынга өскерилгелери болгаш немелдерни бадылаан киирдим. Ол үүлдер колдуунда хоойлужудулга болгаш күүсекчи федералдыг органнарга, эрге-чагырганың ны аңылаар принциптиг үндезининге олариың арызында хамаарылгаларга хамааржыр. Хоойлужудулга эрге-чагырганың дээди органы болза профессионал үндезинге ажылдаар Россия Федерациязының федералдыг хуралы, ийи палаталыг парламент болур. Оон сонгулдалары бо чылдың декабрь 11—12-де болур. Ол дээрге Съездиниң болгаш Дээди Советтиң хуусаа бетинде сонгулдалары эвес, Россияның хоойлужудулга эрге-чагырганың шуут чаа дээди органы болур дээрзин ойзалап демдеглеп каайн.

Сонгулдаларны болдурбазынче угланган кандыг-даа хөделиишкиннерни хоойлуга дүүшпес деп санаар апаар. Ынаг хөделиишкиннерни кылган кижилерни Россияның Кеземче кодекизинге үндезилеп кеземчеңни харыысалгазынга киирер. Чоннун күсели-биле политиктиг оввуун кылбас, а хамыктын мурнунда Россияга эргежок чугула хоойлуларны чогаадыр кижилер Россияның парламентизинге сонгуттурган турар ужурлуг.

Четчир билиглиг, культурлуг, демократчы кижилер Россияның парламентизинге киргеи турар ужурлуг. Ынаг кижилер Россияда бар. силер-биле кады оларны тып алырывыска база сонгуурувуска бүзүрээр мен.

Федералдыг эрге-чагырганы чаартырындан кандыг-даа ажык-кончааны бодум хуумда дилевейн, Россияның Президентизинге оны-за эргелерни чедип алыр дей болавайн турар мен. Федералдыг Хурал ажылдап эгелээн сөөлүнде тодаргай ye эрткенде. Президентиниң сонгулдаларын хуусаа бетинде эрттирери дээш туржуп турар мен.

Ынчангаш чүгле силер, сонгукчулар. Россияның ол дээди күрүне албан-дужаалын эвлечгиг хуусада кым эдлеттерил дээрзин шиитпирлээр ужуулуг-дуп силер.

Президентиниң ат салыкан Чарлыын ёзугаар Россия Федерациязының улус депутаттарының Съездизинин болгаш Дээди Советиниң хоойлужудулга үндүрер, айтыышкын бээр болгаш контрольдаар албан-хүлээлгелерин боттандырары соксаттынган, моон сонгаар Съездиниң хуралдарын чыылдырбас.

Россия Федерациязының улус депутаттарының бүгүн эргелери соксаттынган. Ынчалза-даа оларның күш-ажыл кылыр эргелери долузу-биле камгалаттынып, магадылаттынган болгаш депутаттар Россияның депутаттары кылдыр сонгударынга чедип ажылдаар турганы бүдүүлгелериниге, албан черлериниге эрт кээп, мүрүүндагы албан-дужаалдарын эдлээр эргелиг болбайн даан. Оон-биле каты олардан кижи бүүзү Федералдыг сонгулдалар ve-зинде боттарының кандидатуразын база катап депшидип болур эргелиг.

Эрге-чагырганың чер-черде органнарының бүүгүн эргелери хевээр артар, аңаа холбаштыр чер-чеңнин удуртукчуларынга дыннадырым болза: ниитиниң корум-чүрүмүн кандыгары-биле хоойлу ёзугаар бүгү аргаларны ажыглаар. Россия Федерациязында Конституция, Россия Федерациязының болгаш Россия Федерациязының субъектилериниң хоойлужудулгазы Президентиниң Чарлыы-биле киирген өскерилгелерни болгаш немелдерни барымдаалавышаан, бүгү хемчеелин ёзугаар күштүг боор үрүүл-чүлевишаан турарын демдеглексен тур мен. Россия Федерациязының хамаатыларының Россия Федерациязының Конституция болгаш хоойлу ёзугаар берген эргелери болгаш хосталгалары магадылаттынган.

Даштыкы күрүнелериниң удуртукчуларынга, даштыкы хамаатыларга, бүгү делегейде эвээш эвес бистин өөнүктериске чугаалап тур мен: силеринин деткимченер Россияга улуг ужур-дузалыг болгаш үнелиг. Россияның эн-не нарын чаартылгаларының эн бедге үеринде силер бистин-биле кады турган силер. Бистин чүүтта байдалдың нарының болгаш Россия Федерациязының Президентизи болганымда, маан алыр ужурга таварышканым хемчеглер — Россияда демократияны болгаш хосталгаларны камгалаарының, амдаа кошкак боор турар российжи рыноктун реформаларын камгалаарының кара чаңгыс аргазы болурун билип көөрүнче бо-даа удаада силерни кыйырдым. Россия күрүнеңиң сандаран дужениң аймылдыг үржүктарындан, ядролуг чепсектин канчаар-даа аажок улус күүлавыры бар чүүтка анархиялың тергиидээринден Россияны болгаш бүгү делегейни камгалаар төлээде ынаг хемчеглер эргежок үүгүлүг апарган, оон өске сорулгалар менде чок.

Хүндүлүг хамаатылар, российжи күрүненин ханы кризизин ниити күженишкиннер-биле соксадыр болгаш соксадыр ужуулуг-даа ye келген-дир. Ынчангаш силеринин мени билип, деткиринерге идеген, силеринин үгаан-саныылынарга болгаш хамааты хүлээлгелерге идеген тур мен. Бисте Россияга дузаларының арга-кодалы бар. Ынчангаш оны бистин чүүтка тайбының болгаш ооржүүлгалың эрге-ажынга, бистеринин оон шагда-ла моган-шылдан турупканывыс шаптараазының демиселди Россиядан чайладының эрге-ажынга ажыглаар бис дээрзинге бүзүрээр мен. Ниити күш-биле Россияны боттарывыска бистин уругларывыска болгаш уругларывыстың-даа уругларына камгалап алыылынар. Четтирдим».

БОРИС ЕЛЬЦИН: эрге-чагырга кризизинден

үштүнарының хемчеглери

МОСКВА. (РосИТА-СЧТАның корр.). Россияның Президентизи Борис Ельцин бодунун Чарлыы-биле улус депутаттарының Съездизинин болгаш ынчу Дээди Советтиң бүүгүн эргелерин күш чок болдуруп соксаткан. Хоойлужудулга эрге-чагырганың чаа органы — Федералдыг Хуралга сонгулдаларны декабрь 11-12 хүннеринде ажылдап доктааткан. Ол хүнүнде ол сентябрь 21-де Россияның хамаатыларынга [illegible] медеглээн. Ол Федералдыг Хуралдың ажылдап эгелээнинин соонда элээн ye эрткенде президентиниң хуусаа бетинде сонгулдаларынга база чөпшээрешкен. Конституцияга ынаг эдилгелерден ангыда, Россияның хоойлулары күштүг болурун үргүлчүлээр.

Руслан Хасбулатовтун телевидениеге чугаазын дамчыдарын хандырар дугайында күрүнеңиң телерадиокомпанияларының удуртукчулары Вячеслав Брагинге, Олег Попцовка Дээди Совет [illegible] медеглээн.

Руслан Хасбулатовтун телевидениеге чугаазын дамчыдарын хандырар дугайында күрүнеңиң телерадиокомпанияларының удуртукчулары Вячеслав Брагинге, Олег Попцовка Дээди Совет [illegible] дааскан.

Депутаттар корпузун хандырып турар № 1, 2 автобуудурулгелерни милиция бүүзээлекнинге Дээди Советтиң кежигүннеринге дынаткан. Ынаар төлээлекчилер чоруларын парламентарийлер [illegible] шиитпирлээн.

Президентиниң болгаш Чазактың туружун ёзугаар алырга, 1993 чылдың сентябрь 21-де 20 шактан соңгаар парламентиниң хүлээп алган шиитпирлери күш чок чыдыр санаттының турар.

• • •

МОСКВА. (РосИТА-СЧТАның корр.). РФ-тиң Дээди Совединиң Даргазы Руслан Хасбулатов Советтер бажыңына средаже дүне када турган улус депутаттарының мурнунга чүве чугаалаан. Россияның улус депутаттарының Съездизин эргежок өскө [illegible] саныг кворум чыдыры билек-ле, чыылдырарын саналдаан.

Парламент баштыны дараазында хүн чүрүмүн саналдаан: «Күрүне эргилдеин болганы-биле холбаштыр РФ-те политиктиг байдал». Руслан Хасбулатовтун болдунун санап турары-биле Съездиниң даарта-даа болза чыылдырын болуп.

Съездиниң чыылдырар ноорук Съездиниң болгаш парламентиниң ажылын соксаткан Президентиниң Чарлыынга чөрүшкек болуп болгаш күүсекчи эрге-чагырганың шиитпирлери хоойлу ёзугаар күш чок болуп.

• • •

РОССИЯНЫН ДЭЭДИ СОВЕДИНДЕ

МОСКВА, сентябрь 22. (РосИТА — СЧТА). Президент Борис Ельциниң бүүгүн эрге-хүлээлгелерин соксадыр дугайында доктаалды Россия Федерациязының Дээди Совединде средаже дүн оптузунда хүлээп алган. Ол шиитпир дээш парламентарийлерниң хөй нуруузу бадылаан.

«Россия Федерациязына Конституцияның ve-чада ажыг-биле реформазының дугайында» Президентиниң 1993 чылдың сентябрь 21-де үндүрген Чарлыы күрүне эрге-чагырганың бүүгүм ёзугаар сонгуттурган органнарының ажылдаарлыг соксадын турар болгаш Россия Федерациязының Президент харжыны-биле үрээнин барымдаалаваш, бо доктаал хүлээп алдыган» деп ынаа айыткан.

Базы бир доктаалды Россияның Дээди Совединиң хүлээп алган. Ол доктаалды ёзугаар Александр Руцкой Россия Федерациязының Президентизинин хүлээлгелерин күүседир болуп, дангырак хүлээп алган.

Ынчаарга Президентиниң парламентарийлерниң үүгле бадылаашкыны-биле эрге-чагырганың чайладыры Россия Федерациязының амгы күштүг Конституциязында көрүнмээн.

Россияның камгалал министрениң албан-дужаалынган Павел Грачевту хосталгын база камгалал министрине улус депутаты Владимир Аналовту томуйлаары дээш Дээди Советтиң ийи сессиязынга депутаттар бадылаан.

Россия Федерациязының айыыл чок чорук министрине Виктор Баранниковту база катап томуйлаары дээш Дээди Советтиң сессиязынга депутаттар бадылаан.

Руцкой болгаш Хасбулатов олар Россияның хамаатыларынга доп-дораан кыйгырыг кылыры чугула деп, депутаттар санап турар.

«Ынаг кыйгырыгны кылырынга кандыг-даа моондакташкынны күрүнеге удур кем-херек үүлгедишкини кылдыр саналыр» саналдаан депутат Виктор Аксенити парламентарийлер деткээн.

Россияның Чингине прокуроры Валентин Степанков Дээди Советтиң сессиязының үеинде депутаттар мурнунга чүве чугаалаан болгаш Конституцияга база прокуратура дугайында РФ-тиң Хоойлузунга дуушкур хөделиирин медеглээн.

• • •

РФ-ТИН ДС-ТИН ПРЕЗИДИУМУ

ПРЕЗИДЕНТИНИН ЧАРЛЫЫНГА ЧАГЫРТПААН

МОСКВА. (РосИТА-СЧТАның корр. Иван Новиков). Россия Федерациязының Дээди Совединиң өөрүнде 22 шак соонда дарый ыыдыргган Президиуму Конституциянын 126-6 үүлүүнде үндезиндеш Президент Борис Ельцин бодунун албан-дужаалындан ада-чайгаар дужуттунган болгаш оон албан-дужаалы орадакчы президентиже шиитпирлээн. (Бо үүлүде эрге-чагырганың хоойлу ёзугаар сонгаан органнарын Президентиниң тарадыр эрге-чогунун дугайында боор турар).

Александр Руцкой Президентиниң бүүгүн эргелерин күүседи киришкенин болгаш Борис Ельциниң Чарлыын күш чок болдурганын медеглээн. Александр Руцкой эрге-чагырганың бүгү адырларын Борис Ельциниң айтыышкынарын күүсетпеазе кыйгырыган.

Дээди Советтиң Президиуму улуска кыйгырыг кылган алган.

24 шакта Дээди Советтиң Александр Руцкойну Россия Федерациязының Президентизинин албан-хүлээлгелерин күүседир кылдыр бадылаар ужуулуг сессиязын ыыгган.

Ынчалза-даа ол документиниң утка-шынарын доңга таалап, ынчаткан Президентиниң кыйгырыының соонда Съездиниң болгаш Дээди Советтиң хоойлужудулга үндүрер, айтыышкын бээр болгаш контрольдаар эргелери Борис Ельциниң Чарлыын ёзугаар соксаттынган.

Тыва Республиканың Президентизиниң Чарлыктары

Тыва Республиканың «Шылгарангай күш-ажылы дээш» медалы-биле В. Н. Санчатты шаннаар дугайында

Арга-арыг ажыл-агыйының талазы-биле ачы-хавыяалары база хөй чылдарда ак сеткилдиг ажылдааны дээш Самагалдай лесничествозунуң лесниги Виктор Начынович Санчатты Тыва Республиканың «Шылгарангай күш-ажылы дээш» медалы-биле шаннаар.

«Тыва Республиканың улустуң хөөмейжизи» хүндүлүг атты Ф. М. Тауга тыпсыр дугайында

Онзагай хөөмей ырызын сайзырадырына ачы-хавыяалары база бедик мергежилдиг күүселдези дээш «Тыва Республиканың улустуң хөөмейжизи» хүндүлүг атты Тес-Хем райпозунуң ажылчыны Федор Пекертиевиче Тауга тыпсыр.

«Тыва Республиканың алдарлыг ажылдакчызы» хүндүлүг атты Г. С. Карашпайга тыпсыр дугайында

Улус ажыл-агыйының талазы-биле ачы-хавыяалары база хөй чылдарда ак сеткилдиг ажылдааны дээш көжүп чоруур механизастаан «Тес-Хем» биче колоннаның бызаанчылар бригадазы Георгий Сергеевич Карашпайга «Тыва Республиканың алдарлыг ажылдакчызы» хүндүлүг атты тыпсыр.

«Тыва Республиканың алдарлыг ажылдакчызы» хүндүлүг атты Н. В. Чындыгырга тыпсыр дугайында

Күүсекчи эрге-чагырга органнарынга хөй чылдарда уре-түннелиг ажылдааны база ачы-хавыяалары дээш улус депутаттарының Тес-Хем район Совединиң даргазының орадакчызы Николай Васильевич Чындыгырга «Тыва Республиканың алдарлыг ажылдакчызы» хүндүлүг атты тыпсыр.

Тыва Республиканың Президентизинин Хүндүлел бижин-биле В. Ч. Сарбааны шаннаар дугайында

Хоойлу-дүрүмнү болгаш эрге-чугурумну бижыглаар талазы-биле хөй чылдарда ак сеткилдиг ажылдааны дээш пенсионер Василий Чалыкович Сарбааны Тыва Республиканың Президентизинин Хүндүлел бижин-биле шаннаар.

Тыва Республиканың Президентизинин Хүндүлел бижии-биле О. Ш. Тарманы шаннаар дугайында

Арга-арыг ажыл-агыйынга хөй чылдарда ак сеткилдиг ажылдааны дээш пенсионер Оюн Шойбанович Тарманы Тыва Республиканың Президентизинин Хүндүлел бижии-биле шаннаар.

Тыва Республиканың Президентизинин Хүндүлел бижин-биле М. С. Эртинени шаннаар дугайында

Улус ажыл-агыйынга хөй чылдарда ак сеткилдиг ажылдааны дээш Тыва Республиканың Президентизинин Хүндүлел бижин-биле Тес-Хем районнуң хлеб бызырар черинин эргелекчизи Мария Сереновна Эртинени шаннаар.

Тыва Республиканың Президентизи Ш. ООРЖАК.

1993 чылдың сентябрь 20. Кызыл хоорай.

СЕЛЕКТОР ХУРАЛЫНГА

Тыва Республиканың Президентизи Ш. Д. Ооржак республиканың ажылчы чонунун социал камгалалын күштелдиреринге хамаарышкан селектор хуралын дүүн эрттирген. Рыноктуг экономикаже шилчип турар бо нарын үеде хөй уругларлыг өг-бүлелернин, инвалидтернин, пенсионерлернин, көдээнин ажыл-ишчилериниң амыдыралында, чүүтталгазында биче эвес бергелер таваржып турар. Оларны канчаар ажып эртер, чүүү кылырының талазы-биле айтыгларны селектор хуралынга чугаалашкан.

Селектор хуралынга республиканың министерстволарының, ведомстволарының, профэвилел организацияларының, хоорайлар, райониар чагыргаларының удуртукчулары болгаш өске-даа хамыысалгалыг ажылдакчылар киришкен.

Селектор хуралы эрткенинин дугайында отчетту солунун дараазында үнер бир номериниге бээр.

истин корр.

АРАТТАР АЖААЛДАДА

Бай-Тайганың «Мурнакчы» совхозта 24 арат ажыл-агыйлыг өг-бүлелер, 81 хуу кижилер Базарак алаанда ниитизи-биле 329 гектар шөлде чиңге-тараа, арбай, кызыл-тасты тараан.

Чаа дужутту ажаан алырынга совхозтун талазындан дуза көргүзүп, бир комбайнны «Бай-Тал» биче будурулге каттыжышкынар коллективинден хөлөзилеп алган, оларга быжыглаан.

Баштайгы кезилдиин түнелдери багай эвес болган. Гектардан алдынган ортумак дужут 10 центнерден кудулаваан турар.

(Бистин корр.).

КОНСТИТУЦИЯ СУДУНУН ШИИТПИРИ

МОСКВА, сентябрь 22. (РосИТА-СЧТА). Россия Федерациязының Президентизинин хөделиишкиннери болгаш шиитпирлери база «Россияның хамаатыларынга оон кыйгырыы» чүүтүн Үндезин Хоойлузунга дуушпес деп РФ-тиң Конституция суду саналдаан дергеп.

Самагалдай 1773 • 1993

ДООРАЗЫНДАН ХАРАП КЭЭРГЕ,

ХӨГЖҮЛДЕНИҢ ЧЫЛДАРЫ

Тываның бир дугааргы, бурунгу найысылалы, аңаа чурттап чораанларның «хоорай» деп ынакшыл-биле адап чанчыта бергени Самагалдай суурнуң 220 чыл оюн демдеглеп эрттирип турарывыс бо-дур.

Самагалдай бодунуң иззыныңы дургузуида узун, берге болгаш солун орукту эрткен. Аңаа баштайгы хүрээ, Таңды-Тываның тос кожуунуң тергиндеп чагырган тогус олаглыг, бүгүденің даргазы Амбын-ноянның өргээзи, оон башкы таңмазы болгаш төре херээ баштаар чеви турган.

Хөгжүлденің үе-чадазы эртип турганы-биле кады Самагалдай хүрээзиниң салдары, ат-алдары улам-на алгыы, шажыы-чүдүлгеши төвү база апарган. Шак ынчаар Самагалдай 1921 чылга чедир —Тыва Арат Республика тургустунгуже чедир —бүгү Тываның найысылалы, Моолче, Кыдатче, Индияже улуг оруктуң белдири, сарыг шажынын төвү боон келген.

Ылангыя сөөлгү ийи он чылларда Самагалдайның хөгжүлдези дүргелеп, чаа бүдүрүлгелер: АКМК, сельхозхимия, аныыр-тывыш чери ажыттынган, хлеб быжырар завод, сүт хүлээп алыр пункт, хеп чуур чер, чунар-бажын, столовая туттунгулаан.

Бүгү чуртталга шөлүнүң үштүн бир кезии районга чүгле сөөлгү 12-15 чылларда немешкен. Ол үеле Самагалдайга 2 улуг квартал немей туттунган. 1986-1990 чылларда ортумаа-биле чылда 4900 дөрбелчин метр чуртталга шөлүп, а 1989 чылда 7004 дөрбелчин метрни туткаш, ажыглалга киргенин чугаалаарга-ла тудуг-суурнуң кайы-хире бедик темпилиг хөгжүл турганы илдеп-дир.

1969 чылда районга күүнеенин улуг күштүг электри энергиязы чедип келген, 1977 чылда телефончыдылаларны Самагалдай, Белдир-Арыг, Ак-Эрик, Берт-Даг суурларның, оон сөөлүнде чылларда могуур, дериг-хеременнерни кылган соонда О. Шынаа, Y.Шыгыа, Шуурмак суурларның чоку көрүп турар апарган. Чоннуң газ-биле, одаар үүл-биле хандырар черлер база тургустунуп келген.

1990 чылда Самагалдайга радиорелелиг шугумну, 1992 чылда 800 номерлиг АТС-ти ажыглалга киргениниң ачызында чонга 200 чыгыы телефонларны салып бээр аргалыг болган. Шуурмак суурга чаа школаны, Y.Шынаага интернатты тудуп дооскан.

Сөөлгү чылларда социал тудуглар, боду хандыртынар сорулга-биле биче бүдүрүлгелер, цехтер тударынче кичээнгейни салып келдивис. Оон түнелиде райпога хейлиг суксуннар кылыр цех, белеткелдер конторазынга эзт ыштаар цех, Берт-Даг болгаш Y.Шынаа суурларга кондитер кылыглар кылыр цехтер 1990-91 чылларда кылдынган. Районда уругларның 6 сүт кухнялары ажылдап турар. Ол-ла үеле Самагалдайның үш кол кудумчуларын асфальтылаан, трассабиле Белдир-Арыг суур-биле тудуштурган.

Өг-бүле бүрүзү боду хандыртынарынга аажок улуг кичээнгейни салып турар бис. Көдээ, район Советтериниң сессиязынга аъш-чем аймаан көвүдедир хемчеглерни чугаалажып, ону боттандырар дээш депутаттарның, удуртукчуларның күженишкинин мөөнеен турар. Ол сорулга-биле районнуң барык бүгү совхозтары мал чок улуска малды үлеп берип, чамдыызынга садып турган. Чыл санында эртип турар ярмаркаларга чонга арбын малды саткан. Кижилер боттарының аразында малды база садып ап турар. Оон түнелиде 1993 чылдың эгезинде чоннуң хууда малы оранчок өскен. Бода мал 6 мун чедип турар (совхозтарда 3798), 8,5 хуу өскен, шээр мал 17932 баш азы 424 хуу өскен (совхозтарда 7 хуу кызырылган болгай), чылгы мал 1109 баш, (30 хуу немешкен), хаваннар эвээжээн.

Картофель, могаа өстүрүп турар өрегелерниң саны сөөлгү ийи чылда көвүдээн. Бо айтырыгны ылангыя Шуурмак көдээ Советиниң хамаатылары эки шиитпирлеп турарлар. Ыида картофель, могаа аймаа олуртпаан өг-бүле чок, харыда артыкшылын садып, чазын үрезин-биле улусту хандырып турарлар. Мал чеми белеткеп алыр талазы-биле эң идепкейлиг өг-бүлелер база бо сумуда. Тыва Республиканың Президентизи Ш. Д. Ооржактың айтышкынын аажок чүүлдүгүнүп, өг-бүле бүрүзү 300 кг чедир тараалыг болур дээш чамдык хамаатылар чазын эки ажылдаанар. Кожуунуң чагырга чери ындыг улуска үрезин тарааны, чээлиниг, черни берип, шору дузалаан. Ниитизи-биле тус-тус кижилер-арат, тараачын ажыл-агыйлары, коллективтер 350 га черге тарааны тараан. Оларга Николай Бегзини, Фёдор Билчеймаяны, Даш-оол Ойдупту, Борис Чорбааны, Айвар Сувандииня, Василий Захаровту, күш-ажылчы коллективтерде көдээ ажыл-агый эргелелин, септелге-техниктиг бүдүрүлгелин, сүт черин, «Чодураа», «Кызыгаар» болгаш Х. Чүргүй-оол аттыг совхозтарның ажылчыныларын адап болур.

Чоннуң өстүрүп алган картошка, могаазының, сигениниң болгаш тараанын үнүжү эки, ам бо хүннерде эки дүжүттү ажаап ап турар.

Көдээ ажыл-агый дугайында чугаалап турган, ында бодунуң ажылынга берлинген кижилерни адаваан барып болбас. Ол болза бүгү республикага сураглыг мастерлер Александр Карма, Бирзакай Анчы, Иван Данзырын, Максим Сувандии, Соян Хайын, Даваа Севилбаа, Анфиса Аракчаа, Чооду Сюрюн олар-дыр. Оларның кылып кааи ажыл-ижи элеп читпес. Чүге дээрге бөгүн оларның ажы-төлү оны уламчылаан, чаа үеге дүүштүп ажылдап турарлар. Эрткен берге кыштың кыштаглашкынында 19 малчынар 85-тен 130 чедир аңай-хураганнарны камгалап алганнар. Сувандии Байыр—130 хураганны, Шокар В. Б.—123, Седен О. Д.—110, Тумат К. Ч.—121, Дойнур А. Ч.—100, Санчат Б. М.—100 баш чаш малды төрүүр 100 хойга онааштыр алганнар.

Черле ынчаш чүү-даа чүвени кижилер бүдүрүп, кылып каан. Төөгүнү-даа болза чон бодунуң ажыл-херектери-биле бүдүрүп каан болгай. Ынчангаш Самагалдайны, кожуунну хөгжүдеринге киржип чораан кижилерни шуптузун адаары маңаа берге, (оларның ат-сывын бир үеде Тестиң, Эрзиниң чону номга киирер боор), ынчалза-даа мен оода чамдыызын адап көрейн.

Тес-Хемиңиң бир дугаар фельдшер-эмчизи Аина Лашакова дээрзи аажок кызымак кижи чораан. Тыва дыл билбес болганындан баштайгы үезинде хелемечилиг турган, оон адын Иргит Барылга дээр. Ол эмчи ажылындан аңгыда Теске. Эрзинге баштайгы уруглар садын ажыдар дээш улуг ажылдарны кылган.

Баштайгы тыва эмчилер Чооду Карбый-оол, Янчываа эмчи, Дуц-Сагаан эмчи, орус эмчилер Лейка, Верещагин, Бородин, Бабенко оларны Тестиң чону ам-даа улуг чоргаарал-биле адап коруурлар.

Тестиң эң баштайгы радиэи Аракчаа, эң баштайгы чолаачызы Төмүр-оол Дукар, бир дугаар хлеб быжырыкчызы «Быжыраа» деп шолалыг Дажы, киномеханик Дресвянников Александр, механик Самбуу башкы, ус-шевер, кылбас-тутпазы чок Дажысан, бус-биле ажылдаар электри станциязының баштайгы «хааны» Бора-механик, сөөлүнде ол колхоз, совхозтарга хөй-ле станцияларны, пилорамаларны тургузуп берген, Сайгынга, оон соонда Берт-Даргга тараа тыртар дээрбелерни кылып чораан Иван Дурновцев, кайгамчык шевер, шоочалар кылыр Алдачы-дарган дээш, өскелериин-даа ат-алдары бо чонда ам-даа хевээр.

Уран талантылыглар-биле бистиң чонувус база байлак чораан. Тыва Арат Республиканың чаа тургустунган хөгжүм-шин театрының өзээн Тестиң, Эрзиниң ооллар, кыстары тургузуп чораан дизе хөөрелиг чок боор. Оон бирги баянизи Чорбаа Чооду ам-даа О.Шынаазында, эрткен оруун сактып, эштерин адап олурар.

Колхоз-совхозтарны тургузуп, намны, кожуунну удуртуп чораанларны адап көрейн. Олар—О. Х. Чаламба, А. К. Дүрген-оол, О. К. Оолак, С. М. Байыр-оол, П. Т. Дамба-Хуурак, С. С. Кууларь, С. С. Сонам, П. Х. Балчыр-оол, И. Д. Балчый-оол, У. Ч. Эрендей, Д. Б. Лахов болгаш оон-даа өскелер-дир. Бо-ла бүгү кижилерге, алын адаваан-даа барганым кижилерге, бистиң чонувус өөрүп, четтирип чоруурлар.

Байырлал-биле, хоор чонум!

Кара-оол ЛАПЧАА.
Тес-Хем район Советиниң даргазы.

Шүлүк кыдыраажындан

САМАГАЛДАЙ ИЙИ ОГЛУ

Сарыг чечээ, хүрен чечээ саглаалчыннаан
Самагалдай чуртун каастап хөйну кылган
Салгалдарын улуг чуртта өстүрүп каан,
Сагыжымда хүндүткелдиг кижилер бар.
Ажыл-иштиң шылгарангай мастерлери
Ажы-төлдүң үлегерлиг адалары,
Сувандииге, Даизырынга ынчангаштын
Чурттаганың узун оруун күзеп тур мен.

Максим Дондукович СУВАНДИИГЕ.

Кылыр ишке тура дүжүп доктаавадың,
Кызымаанны эрткен оруун бадыткап тур.
«Кырып калдым, могай бердим, дыштанийн» деп,
Кымга-даа-ла чөгенген сөс сөглеведин.
Алдын, мөңгүн хавыяаңны хөрээн долдур,
Айга, хүнге чайынналдыр кадап алгаш,
Ажыл-ишче чалыларны кыйгырбышаан,
Авангардчы-үлегер боон чурттап чор сен.
Өөнге кирген улус чонну өрү чалап,
Өдээн каастаан малдар сүрүүн өктередип,
Оглуң Байыр, кениң Алла малчыннааштың,
Оран-чуртуң алдаржыдып эгеледи.
Чылдар санай кыргыткаштың берген дүгүн,
Чыыр болза Сайгын даанга деннексенчиг.
Доруктургаш дужаап берген хураганын
Тос, он мун-даа ажа берген болдур ийин.
Хөйнүң малын одарладып семиртир дээш,
Көжүп хонган хонаштарың санаттынмас.
«Сувандиинин шудургузу дендин-ле» деп,
Сумуң чону чугаалажып мактап туру.
Аккыр өөнүң баг-шуун чежип, бузуп алгаш,
Аътка, шарга деннеп, комнап чүдүрүп ап,
Часкаан эвес, чаштарыны ушкаргылааш,
Чайын, кыжын шылаг чокка көжүп чордун.
Ажыг кыштар шуурганыңга силгиттирип,
Ажыл-иштиң изиг, соогун ажып эртип,
Амыдырал-чуртталга дээш демиселге
Аныяксыың ам-даа хевээр эрестиг сен.
Көвей чылдар шуужуп эртип, чүктензе-даа,
Хөөнү, чоргаар, күдер мөге сынынарны,
Өзен черниң ортузундан дазылдангаш,
Өзүп үнген кызыл дытка деннексээр мен.
Социалистиг чарыштарга шүглүп чорааш,
«Чодураның шолбаны» ырлаттырган,
Төлептиг сээн ажыл-ижиң өлеп читпес,
Төрээн чуртка үлүг-хуунар уттындыбас.

Иван Симчитович ДАНЗЫРЫНГА.

Кодан хою көктүг-шыктың чечек бүргээн,
Хорагай дег, алдын шокар өөнүң каастаан,
Холу дыңзыг, эрес-шалып, туттунгур эр
Хоочун ижин ам-даа салбаан, күженмишаан.
Адар даины, үнер хүнну мурнай тургаш,
Алаак иштин ыржым турда дүвүредип,
Айыыр туткаш, сараат салып меннип турда,
Аныяк шаа хевээр ышкаш сагындырар.
Кадыыр туткаш, сиген кезип кирипкенде,
Кандыг-даа эр кожа тургаш бырашпайн баар,
Кадыг, сииреш шыганнары күштү чыгган,
Хажыыгынан көрген кижи магадай бээр,
Хойжуларның чарыжына чонну баштап,
Кожуунунга бирги черге быжыг туруп,
Бүдүрүп каан үлегерлиг ажыл-ижин,
Бүгү чуртка үлүг-хуунуң херечизи.
Буянныг ип назынында кылып чорааш,
Мун-мун баш мал күрүнеге өстүрген сен.
Бүлүт леттен Хайыракан белдиринде
Бүдүн-биле баскан изиг балаттынмас.

Биче-оол ДОЮНДУП.

ТЕС-ЛЕ-ХЕМИМ

Төрүттүнгеш, бичии-чаш,
Аныяк чылдарымдан эгелээш,
Кырыыже чурттап чоруурум—
Узун Тезин. Мээң ада-өгбелерим,
Акыларым, угбаларым,
Аныяк салгалымның
Алыс чурту ол.
Бичиимден-не Берт-Даг-ның
Бедиктеринге, калбак Тестиң
Карак четпес ховуларынга хөй
Кадарын чорааш, аныяамда
Аттыг, чадаг-даа арт-сыннарны
Ажыр көжүп, ажылалбан
Кылып, даргалап чоруур
Шаамда машиналыг
Карак четпес калбак Тестиң
Ховуларынга халдып чоруур
Шаамда хан-дамырым-биле
Тудуш төрээн хемим — Тес-Хемимни эргип, кезип чораан мен.
Ол бүгүнү көргеш, чымчак
Черни бут-чанагаш базып,
Чылыг суунга эштип, чырык
Хүнүнге дөгеленип чораан
Болгаш Тес-Хемим чүрээм-биле
Тудуш.

Эрзин, Тес кожууннар ТАР үезинде чаңгыс кожуун турган. Ол кожуунга үүгүрүк аттар (чижээ, Эзир-Кара), сураглыг мөгелер (Амбын-үезинде мөге Күдерек, ТАР үезинде мөге Маадыр-оол, Шавы-начын), Тываның баштайгы хөгжүмчүлери, хөөмейжилери (игилдээр Шоюн, каргыраалаар Сорукту) олар турган. Чыраа-саяк аттыг-малдыг, чыгыы-торгу тоннуг-хептиг өзүлүг тыва араттарның чурту—Тес-Хем-не турган болгай.

Чурумалдыг, чурттаксанчыг, магаданчыг, дудускектиг аккөк дээрниң адаанда карак четпес калбак-делгем ховуларның дал ортузунда, бажы Моолдан үнгеш, ужу Успа-Хөлче агып кирген, чыжыгназын сывы угбас, чыларчылбас агып чыдар, харлыг баштыг Таңды сынының баарында, хараган дег хамык малдың ораны —Тес-Хемим-не болгай. Ынчангаш бо шүлүүмну Тес-Хем кожуунуң төвү (бүгү Тываның найысылалы турган) Самагалдайның 220 чыл оюнга тураскаадып бижидим.

Чыраа-саяк аттар мунган малчыннарлыг
Чыжыргана сывын угбас булуңнарлыг
Авам, ачам чурттап чораан алыс чурту —
Ажай-буурул, арыг суглуг Тес-ле-Хемим.
Улуг Таңды бединнейден көстүп чыдар
Ужу, кыдыы карак четпес узун Тезим
Угбаларым, акыларым төрээн чери —
Уруг чаштан ойнап өскен Тес-ле-Хемим.
Ховуларда машиналар маннашкылаан
Хоор-сарыг тараа кескен комбайннар
Өглериинде өпеаалар ойнап-хөглээн —
Өскен-төрээн ынак черим—Тес-ле-Хемим.
Белик Таңды белдириинде малын малдаан
Байлак Тестиң ээлери араттарны
Сайгылгааны өглер санай чыып турар
Салгалымның төрээн чурту—Тес-ле-Хемим.
Кызыгаарда Успа-Хөлче агып баткан
Хыыргыыштыг хөлчүктерде куштар ойнаан
Айыраниаан арбын малдың турлаа болган
Агып баткан узун Тезим магаданчыг.
Эзирлер дег девип-самнаар мөгелерлиг
Эзертээни —чыраа, саяк, челер, маннаар
Эрес-кежээ ишчи чоннуң төрээн чурту—
Эртинелиг, элбек-байлак Тес-ле-Хемим.

БИСЧЕ ӨРГҮП...

Дээскиндир ногаан эзим хээленген,
Девип, самнаан мөгелериң чурту болган
Аны-меңи аргазындан үне халчыр,
Амбын-Ноян салгал чурту—Самагалдай.
Тыва чоннуң чанчылдарын чаартып чурттаан
Дыңгылдайлаан, хөөмейлээн, чадаганнаан,
Уяранчыг аялгалар куттулуп кээр,
Уруг, ооллуң ынак сууру—Самагалдай.
Тос кожуун арат-чоннуң чыылдыргаш,
Топтуг чугаа моон тарап өзектелген,
Араттарның аргыжылга оруу болгаш,
Ажык хаалга болуп чордуң—Самагалдай.
Калбак делгем Россияның оглу, кызы
Кандыг кижи маңаа чурттап чорбаан ийин
Самагалдай сарыг чечээн дүжеп, сактып,
Сарыг шайын бисче өргүп, олурлар боор.

Клара ЧИДМИТ
Тес-Хем район.

САГЫЖЫМДА АРТКАН

Амыдырлымның он ажыг чылы Самагалдайга эрткен болгаш, бо хүннерде хөй санныг самагалдайжыларымны, тес-хемчилерни сактып, эргилдир бодап ор мен. Комсомол райкомунга ажылдап, «бистиң коррлап» тургаш, магалыг солун, ажылгыр эвээш эвес кижилерге ужурашканым билдингир.

Райпонуң аныяк чолаачызы Санчат Болат-оол караамда көстүп тур. Томаанныг, биче сеткилдиг оол, комсомолчу даалгаларны идепкейлиг күүсеп, хөлчок ажылдаар. Шупту аныяктар ындыг турган, аллан чылдарның ортан үезинде комсомол ажылы аңаа тергин турган деп чугаалап ыдавас мен, ынчалза-даа самагалдайжыларның аңаа-ла «Даш магазин» дээр садыының турар кудумчузунда ам аажок бедидир өзе берген ыыштарны аныяктар олурткан, чогуур атбиле алаан чүве ийин.

Хөй-хөй аныяк тес-хемчилерниң башкызы Ш.-К. Кочага партия райкомунга ажылдап тура. Самагалдайның 200 чылын демдеглээр дугайында айтырыг көдүүн, ол-бо үстүү черлерге каш удаа чедип турганын билир мен. Херек бүтүмү: «ол чылын суур эвес, хүрээ тургустунуп үндезилеттинген, а сарыг шажын дээрге...» — Шурун-Кара Сатовичиниң чедип алган харыызы ындыг болган. (Ук хүрээниң «Тыва төөгүзүнде» чүрүүн көрүп алгаш, «Ийи хаан» панылдай Таңды сынының ол-бо кожагарларына дужаанчыгын, каяа турган чоор ол деп бодап турган черим бар. Фото-чуруктта самбыра дег дески хову ортузунда хөрим иштинде дөрт улуг дуган, үш-дөрт хире бажыңнар көстүп турар).

Бөгүн Самагалдай деп сөс чүгле ийи кожуунуң эвес, Тываның демдээ болуп дыыналып тур.

Паспорт, бадылергейинде Данзырын дээн Иван Симчитовичиин бодап ор мен. Сургакчылар-даа «аът мыяа кевирбес-ле» турдулар ийин. Ылангыя Эвилелдиң депутады турда. Чылда үш чедир «чиштептер»: аалчылары хөй, өг ээзнинг «холу бош», чазык чаагай. Оон аңгыда (азы, кол-ла чүве) —ол сурагжаан хойжу. Шаанда болза «ады диимиреп турган» деп чугаалары чөптүг. «Чодураа» совхозтун Тес ол чарыында бригадазынга чартык-нарын дүктүг хой тергиин-не ижиккен турду. Ол дээрге Данзырын, Максим Сувандии, Борис Сыгат дээн ышкаш мастерлериин ачызы ышкажыл. Азы хем кежир кожалары Монгалбилериниң, Кармаларның. Ам ол хөй продуктулуг мал кайыы? Халымаавыс аайлыг эвес: тыва хойдан — каракульче, оон —мериносче, ол хөөкүйден — «шокар» (уксаа чок) хойже....

Чүвени ханы бодаваа дарганарның «балдырын сирленеддиптер» малчыннар турду: янзы-бүрү «актив», «төвүлел» хураларга индирже ол-ла Александр Карма, азы Соян Чикей чок-ла болза Каспыл-оол Дугар-оол базып баа чорда, президиум арай чыпдыйып, зал сергеп келир ийик. Чо-ок, ол шүгүмчүледдер амгызы ышкаш хоозун «маадырланыышкын» эвес, ажыл-агыйжы чугаа болдур ийин. Шүгүмчүлеп турар кижилер база ат-сураглыг ажылшчылер, аңаа-ла аспырактар эвес. Дээштиг-ле!

«Хөөкүй-ле даргаларны» дээр чадаваа силер. Шын харын, ямбы сүрген чамдыктардан ацгылары аргамчы ужунга хире-шаа-биле кызып ажылдап чордулар. Шефтерге суг көөрге олар бүгүде-биле деңге туруптарлар. Ол үчүгле чаңгыс чижек-тир. Ындыглар чону дээш ажылдап келгеннер.

Баазан-оолдар, Темектер... Олар чокка чаңгыс-даа байырлал, концерт эртер ийикке. Демги-ле Дүпчүр Бригад. Эвилелге, даштыкыга-даа сурагжаан ажылдарының кезиин Самагалдайга чазап орда көргеп мен.

Стадионда бөмбүк дагжаан, улус «азарып» алгырышкан болза, Мөнгелер, Болат-оол, Бугалдай, Дапый-оол, Доспан, Даш-оол суглар ында. «Өрген кадап» кааш, карактарын аларындады каап базып турар кижини Доржу дээр. Хоочун спортчу, күш-культура организакчызы. Оон идепкейлиг дузалакчызы Тамара — Улуг-Хем кеми. Стадионга микрофон тудуп алгаш, тайылбыр кылып эгелээн баштайгы комментатор — комсомол ажылдакчызы Шыырап Биче-оол чүве.

Таваар чаңнаар, ажылдаар Юша Мөнгени чолаачы, тракторист бүрүзү билир, «өзек хааны» чораан ол токарының чондуруп каан кезээ идегелдиг. Баткарларның сагган сүдүн (ада Чооду — инек кадарчызы, оон ферма эргелекчизи, ава Чедей — бүгү назынында саанчы, кычы Оюмаа — салгакчы саанчы) амзавааннар ховар. Салбыр, бригада башкарын шыдаар удуртукчу, уран сөстүн дээжизин тыптар Доюндуп Биче-оол баштаан чогаалчылар, журналистер «отряды» чонунуң сагыш-сеткилин илередип чоруурлар. Балды, хирээ чепсээ болган Марчын биле Карашпайны, Шуурмакка чаазанаштын, сурагжаан-на Радостевти. Агар-ла даан, Шарануурну алдаржыткан Дандааларны, Даваларны, Лаңааларны...

Хөй-ле аттар башка кирип, арыннар караамга чуруттунуп тур. Ынчалзажок оон-биле доозуп каайн, чүгле амгы мурнакчылар менээ хомудаазын диледим, билир үеминиң кижилерни аладым. Оларның чамдыызы аравыста чок, ынчалза-даа бо дээрге оларның база байырлалы-дыр. Чаңгыс-та түнел. Сагыжымга арткан кижилерде бичин-даа дөмейлежир чүвези чок, олар тус бүрү аажы-чаныг, амыдырал-чуртталгалыг болбайн. Ындыг болзажок оларда колла, чаңгыс ниити шынар бар, ол дээрге оларның бүдүштүү, ажылгыры-дыр.

Александр ДЕМБИРЕЛЬ.
«Новости Тувы» ном үндүрер биче бүдүрүлгениң редактору. Журналист.

САЙЗЫРААН СУУРУМ

Тываның бурунгу төвү — Самагалдайга хөй чылдарда амыдыраан, чуттап чораан болгаш оон каксы-даа болза төөгүзүнүң дугайында сактыышкыннарымны чугаалаар бодаан мен. Суурнуң 1944 чылда-ла сайзыралы шору апарган турган чүве, ол үеним байдалы-биле аан. Ынчан-на код кудумчуга улуг магазин амга чедир ажылдап турар, оон адаанда банк бажыңнары, үстүнде — кожуунуң садыг чери (амгы райпо конторазы ол), чуртталга бажыңнары, улуг библиотекалыг клуб ону «Хүрээ-биле адаанаашкан хүрен клуб» деп-даа адап турган чүве ийин. Ол клубту оон соонда эзиник киномеханик харыысалга чогу-биле өрттедипген. Ол-ла кудумчуга сес чыл школазы, оон барыын талазынга Чыргаланды сумузуңнө элээн делгем эге школазы, долгандыр школа столоваязы, интернат, башкылар бажыңнары — шүүт бүдүн микрорайон хевирлиг турган чүве.

Суурнуң адаккы кезээнге почта, Тес-Хемниң (Эрзин-биле кады турган үе чүве) нам кожкому, кожуун чагыргазының бажыны турган. Оон соонда ол бажынны чуртталга бажыны кылып каан — амгы «Тос өөзөл» ол-дур. 1947 чылдың сөөлүнде ол бажыңга Сат Бүрзенейнин, Идам Кыргыстың өг-бүлелери чурттап турдулар. Оон-биле кожалаштыр, чүгле кудумчу кежип, районнуң иштики херектер килдизи, аалчылар бажыны, нам кожкомунуң, кожуун даргазының чурттаар бажыңнары, кижи эмнелгези, милиция, суд, прокуратура бажыңнары болгаш оон-даа өске бажыңнар ээлээн турган.

Самагалдай суурнуң база бир көрүштүг черлериниң биреэзи — суурнуң стадиону. Ол стадион ам-даа самагалдайжыларның чоргааралы болбушаан хевээр-дир.

Ынчан-на ат-сураглыг чораан каш кижилерден маңаа адап көрейн. Школаның улуг повары Оюн Серен, кожкоортун хлеб быжырыкчызы Оюн Дажываа, бажын тудар бызаычы, клуб директоры Оюн Чолун-оол болгаш оон-даа өске сураглыг кижилер Самагалдайга эвээш эвес турган. 1944 чылда Самагалдай ортумак школазын Таңды кожуун чурттуг ТАР-ның Республика Орденинин эдилекчизи Оюн Чараш-оол директорлап турду.

1944 чылда Самагалдайга дээди эртемниг ийи эмчи келген. Биреэзи — мал эмчизи Николай Коцгар, а биреэзи — кижи эмчизи Чооду Карбый-оол.

1941 чылдың чайынында Тес-Хем болгаш Эрзин районнар аңгыланып, ийи тус районнар апарганнар. Ынчалза-даа 1945 чылга чедир Эрзин районнуң өөренгичилери Самагалдайга өөренип турдулар.

1950 чылда Самагалдай суур Советиниң даргазының ажылын дакпырып ажылдап тура, суурнуң дөрт кудумчузунуң аттарын «Найырал», «Советская», «Механизация», «Авиация» ыылдыр адаар дугайында саналымны киирген мен.

Оюн ТОВУУ.
Күш-ажылдың хоочуну.

АЛ-ЛО-О, СМОЛЬНЫЙ?

1988 чылдың апрель. Ынчаргы Ленинградтың Пулково аэропортка дүшкеш-ле, телефонга келдим: «Ал-ло-о, Смольный бе бо? Менээ Чооду херек». Херээжен үн дыка эртиг харыылады: «Ол ам — хуралда. Беш минута болгаш катап долгаптыдар». Катап долгаптарымга, Смольныйдан танымырым үн дыңналып келди:

— Горком партии, Чооду Вас слушает.

— Кара-Кыске-дир мен, Владимир Карбый-оолович.

— Паа, бо канчар чоруурун ол чүвел, аал? Дүрген бээр халы! Адыр, машинам чорудуктайн, дугаарын бижип ал.

Октябрь революциязының кавайы болур Смольныйга ынчаар чеде бедим. Кире бээримге, «ыдалыг бооларлыг ийи шейиг-тив. Даргамда ажикче оларның аразы-биле эртер. Володя талын келген, мени ол-бо куспактап чоруй, ийиги къатче чиирге болдум. Экиктеге аңаа-ла «Владимир Карбый-оолович Чооду» деп бижип каан болду. Чогум боду — СЭКП Ленинград хоорокомунуң ниити киидизинин сектор эргелекчизи. Улуг өөзөлде — беш төрээжен ажылдакчы, бичизиинде — болт.

— Сес чыл дугаргузунда океан кораблинин капитанының бирги ораланчызы болбушаан, политкезектиң начальниги болуп келдим. Ам кадыг бакырааан, кадайлар командылап орар аалдарым. Кыске-дер, биеки-ле хеглүг катыгыыте каан, хөөрээр чаныг сүла салып ор. Тываның дөрген чыл оюнга чоранның улуг өөрүшкү-биле чугаалады: — Делегейниң дөн бүрүшкинге чеже-даа катап четкен бөмбүрөктү кардаа катап долганган мен. Ынчалза-даа Тываны дег агаарны, ол ыытты, ол амданны каяа-даа көрбээн мен».

Кызылда партия эхиинден мындыг көрүзүүлер ушта бижип алган мен: «Фамилиязы — Чооду. Адазының ады — Карбый-оол. Ады — Владимир. Төрүттүнген үеви — 1935 чылдың апрель 22. Национады — тыва. Аязы — Таисия Михайловна Кукарева, эмчи. Кадайы — Любовь Васильевна, башкы. Болу Самагалдай чеди ыыл школазын дооскан. Эге класс башкыларының тур күрүзүн дооскан, ол-ла школазынга тыва дыл башкылап, хелемечилеп турган. 1954 чылда комсомолдуң Тес-Хем райкомунуң ийиги, 1955 чылда бирги секретарынга соңгуткан. Партияның дээди школазын дооскач соонда, ВЛКСМ Тыва обкомунуң ийиги секретарынга ажылдаан. СЭКП обкомунуң бюрозу В. К. Чооднуу 1961 чылдың август 29-да ажылынан хостаан, өг-бүлезинин дайында Тываны ийи катап көрбөгөн.

Володяның чаш вазыны Тес-Хемниң Y. Шынаага эрткен. Эш-өөрү-биле кады молдургалыг хой кадарын чорааш, хараганга өөге эзди өрттедип чип, тарбаган какпазы кезип, торлаа болгаш кодан-биле суржүп, шаң аъды мунуп, тоол дыңнап, кожамыкка чижип, өөрү-биле деңге өскей. Бодун көөрге, оруссуг-даа болза, бичизиинде орус дылды эки билбес турган. А аязы, ооус уруу Таисия Михайловна, ынчан чаңгыс-даа орус кижи көзүлбес черге, ала-пайгаар-ла тываларга апарган.

ЭКИИ. АНТАРКТИДА!

1988 чылдың Ленинграды. Чооду-ларның бажыны. Бир өөзөлде — ана музей. Ында кадырып каан пингвин, аяк хире улуг чуурга, янзы-бүрү чурттарның уругларының ойнаарактары, хөй чуруктар (оон меңзээ бежении берди), пластинкалар, кассеталар, тыва тоолдар, ырлар, үлегер домактар номнары... А мурнувста чаяс столда — сүттүг болгаш пустуг шаймыс, дүлген эзт, маңчы... Тыва ырлар салып, кожамыктажып каап, баштактанчып каан оо бис. Сактыышпын, сактыышкын. Любовь Васильевна РСФСР-ниң школазының алдаалыг башкызы. Самагалдайга болган комсомолчу шайлалгазын, эш-өөрүн, сүүр чаныда арыг иштинге каяа сыныгган турганын безин утпаан болду.

1955 чылдың май. Ынчан «Сонгу Полюс-1» полярлыг станциязын начальниги. Совет Эвилелиниң Маадыры, сураглыг полярны Евгений Иванович Толстиков. Сонгу Дошпуг океанга бир чыл ажылдазынын соонда, Москвага чаныг келген. Ол чеде оон бажыңынга поляржылар — Совет Эвилелиниң Маадыры Михаил Сомов, «Сонгу Полюс-3» станциниң начальниги Социалистиг Күш-ажылдың Маадыры Алексей Трешников, сураглыг радист болгаш поляржы «Сибиряковтың» болгаш «Челюскинниң» походтарының киржиичиги Л. Папанин чуруктар баштайгы «Сонгу Полюс» станциниң чиигзилеччиларының биреэзи, Совет Эвилелиниң Маадыры Эрнст Кренкель келген. 1955 чылга чедир Мурнуу Полюска туржук, черле Антарктидага совет эртем-шинчилеп чоп турганындан, олар дараазында чылын «Мурнуу Полюс» станциниң ажыларын дутуруушканнар. Комсомолдуң Тес-Хем райкомунуң бирги секретары Владимир Чооднуу сагыжынга бо сураглыг кижилер-биле кады ажылдаар, Антарктида диңгес сес чыл болур. Мурнуу Полюстуң шыырыг бажыңнар, бир катап болгаш мен дег чүве сайын киргеп деп.

Мурнуу Полюсте баштайгы совет экспедициянын начальниги А. Трешниковтуң «Зимой в Южном океане» (библиотекаларда бар) деп номундан мындыг бижиктi көрдүм: **«Бо тоожуунуң маадырларының биреэзи Владимир Карбый-оолович Чоодуга найыралчы сеткил болгаш эң эки күзээшкиннер-биле бо номну белекке бердим. Алексей Трешников. 1976 чылдың июнь 25. Ленинград».**

Алексей Трешников Антарктидага дошка кыстырган «Обь» дизель-электроходтуң амы-тынын алыр экспедицияны база удуртканы. Барык-ла чартык чыл Үргулчүлээн ол маадырлыг чоруктуң түнелиинде Владимир Чооду Октябрь Революциязы орден-биле шаңнаткан.

Владимир Чооду сес чыл дургузунда «Профессор Зубов» деп эртем-шинчилел суднозуунуң капитанының бирги ораланчызы болгаш политкилдистиң начальниги болуп келген. Ол суднога хамаарышкан мындыг материалды 1974 чылдың ноябрь 29-да үнген «Комсомольская правда» солуудан номчуп болур силер: **«Профессор Зубовтуң» өске 39 судно, 13 самолёт удеп чораан. Оларның ажылынга чер кырының хөй-хөй станциялары дузалажып турган. Черниң кылымал эзеринчилериниң (спутниктерниң) болгаш суднодан хүнде 100-120 чедир салып үндүрүп турган радиозондулардан медээлер үзүктелбээн. Ол бүгү медээлерни «Муссон» дээр түскай харыызаа суднозу болуп, «Профессор Зубовче» дамчыдып турган. Бо эртем-шинчилел ажылынга делегейнин 70 ажыг чурттарының 6 мун хире эртемденнери киришкен».** Бо медээден судновуң кайы хире үнелиг, тыва кижиниң кайы хире харыысалгалыг ажылга турганы билдинип турар. А чылыг экспедицияны оон амыдыралынга сес катап болган.

Володя менден бир хар хире-ле улуг кижи. Оон-биле кады школага өөренип, дазылгага чурттап, школа аттары ажажып, хөй шефтерге болгаш спортчу маргылдааларга киржип келдивис. Оон ачазы, баштайгы тыва эмчилериниң биреэзи Чооду Карбый-оол аарааш, 1945 чылдың май 9-та чок апарган. Уругларын — беш кижини — Таисия Михайловна часкаан Самагалдайга өстүрген. Олардан поляржы Володя — пенсионер. Саяазы Самагалдай көдээ Советиниң даргазы турган, чок аварган. Чеченазы — школа-интернатта даштыкы дыл башкызы, Росиязы — Чадаанада ортумак эртемниг эмчи, Светазы — Самагалдайда анаа ажылчын.

Сураглыг киживисти орта билир кижи-даа чок. Самагалдайга чурттап турган бажыңнарының биреэзинин ортку арткан чорду. Кызылга Щетинкин-Кравченко кудумчузунда 12 чылар бажыңның 25-ки квартиразынга чурттап турган. Кайда-даа бижик, сагынчыг чок. Самагалдай школазында, харын, маңаа баштайгы тыва поляржы өөренип турган деп чаныг бижик бар. Ол безин моон күжүм-дүр дээрзин маңаа ажыы-биле чугаалап тур мен. Чүгле Владимир Чооду, Чооду Кидисей эвес, өске-даа улусту утпаан күзенчиг.

Чооду КАРА-КЫСКЕ.
Журналист, Тываның Күрүне шаңналының ээзи.

ТОРГУ ХЭЭЛИГ САМАГАЛДАЙ

Тес-Хемниң «Чодураа» совхозтуң мурнакчы малчыннарыныңь бирээзинге ол совхозтуң хоочуннарыныңь бирээзи Бугалдай Төвүттү киириштирип болур. Ажылынга кызымак, тура-соруккур бо малчынны ооң чаңгыс чер-чурттуглары мактап чугаалажыр. Совхозтуң мал ажылынга ажылдап келгениниң бо чылдарында Бугалдай Төвүт үгле мактал-шаналдарны ооң удуртулгазындан ап келгенин чугаалааргa-ла, ооң кызымак ажылы, бүдүштүү дораан көстү бээр.

Бугалдай Төвүт 1959 чылда Самагалдай ортумак школазын дооскаш-ла төрээн совхозунга ажылдап эгелээн. Оон бээр ам 30 ажыг чылдар шуужүп эрте берген. Ажылынга макталдыг, аңаа бердинген малчын ам-даа төрээн «Чодураазында» ажылдавышаан хевээр.

Охемчик ОНДАРНЫҢ фотозу.

ОНЗА-ЛА-ДЫР

Оон бээр хей-даа, эвээшдаа эвес, а ийи он чылдар ушчок ажа берген-дир, көрем. Ол мынаарда Кызылдың уран үүл училищезинге өөренип, хүрээ» чоогунга бирле чер-бажын хөлезилеп алгаш, талант талазы-биле бодуидан чыда калбас чурукчу эжи, Эрзин чурттуг Балаа Кадыр-оол-биле келээ чурттап чордулар. Общежитие деп үүве мынчан ховар шаг-ла болгай. Мен база-ла «тоткан черимге тос хонуп чораан» мындыг мен. Бирде бо эжим, ам ат-бажын алдаарым арткан — Биче-оол Кунзет-биле ооң казанаанче даштар доллур адыштагылап алгаш, орай кино азы концерт сооңда базып үнер бис. Кара дүне кандыг-даа сагыштыг кижи чораай-ла...

Эштиң мынчан кызып, а кол-ла үүл — кара дерин хөйу-биле кам чок төп чораш, чедип алган чурукчу мергежилин ам бөгүн кээп үгле ооң бодунга эвес, а улус-чоңунга ажыктыг болганын Самагалдайның 220 чыл болурунуң бүдүүзүнде оовустуң бажынбалгадынга кирип, аяк шайын аас дээш билдим, көрдүм, эскердим, дыңнадым. Биеэги казанак кайда боор. Ол ам чырык, чылыг, делгем дөрт өрээлдиг бажында чурттап орар. Ажытөлү база арбын кижи болган. Оларга чугааның төнчүзүнде каксы доктаай бээр бис.

Бир шору делгем өрээл — чурукчуның чогаадыкчы мастерскаязы болуп турар. Мен олче кире бээримге, ол эжиктер угулзалаан олур. Артында арты-иштиниң угулзалары бот-боттарынга үүлдешпес. Мынчалзажок хевирлеш үүве — олар (угулзалар) өлчей удазындан укталган. Өртемчейде үү-даа төнчү чок дээн ханы утканы илереткен өлчей удазының танывас, билбес тыва кижи кайда боор. Чурукчу ону улам аян-шинчи киирптерге, кижи карак адырбас чорду. Чараш, өңгүр, көрүштүг деп үүвезин! Бис моол аптара, ыная, тоона көрүп магадап, «улут тыныр чорааныныс» хей үүве ышкажыл. Үүс катап дыңнаар орнунга чаңгыс катап көргеш дээре дижир. Бурун Тываның бир шагда төвү чораан, хажыызындан харап кээрге, хана хөөлит Самагалдайның 220 чыл болур оюнга аалдап келгеш, көдээ Советти оюп эртпе, эргим номчукчу. Карак таяр угулзаларлыг, катап-катап көрүп туруксанчыг, тыва хөөлер-биле шыптынган ол эжиктерни шевер холдут чурукчу бо мээң чанымда ам «шокардап» ор.

Биче-оол Дүшпүнович Кунзеттиң алыс бодун танывас бол, ооң уран холдарының уланчызын чоокта чаа эрткен Республика хүнүнде хөй кижи магадал-биле көргенин мен бөгүн билдилин-биле бадыткап болур мен. Тыва Республиканың Президентизинден эгелээш. Аскак хой ыраваанда, буганың мыйызындан аптаалы. Мынчан эне хевир-көрүштүг, чараш дериттинген өг дээш бирги шаңналды кайыын, үүв деп кижи алгаш баржыс? Жюри кежигүннериниң чаңгыс аай шиптири, чыылган хей чоннуң үүлдүгзүнүүшкүнү-биле бирги шаңналды Тес-Хем районнуң «Чодураа» совхозунуң аныяк малчыны Леонид Сувандиниге тывысканын билир бис. Ынчаарга өг иштинде каас-чараш тыва оруннары, аптара, үлгүүрү чок үүве болза, өске өглерден канчап ылгаттынар. Ынаахараача (тоона), ылаңгыя кидис өңүнден башка ылгалыр үү бар деп аан. Сувандинниң өөнүн иштинде хер-херекледи улам хевир, аян-шинчи киирип, чаштап, ужуктап каан кижи — Б. Д. Кунзет. Ындыг болганда бо өгнүң республиканың өске районнарындан делгеттинген бүтү өглериндеи биргээр, онзагай көзүлгенинде демги чурукчувустуң үлүү бар аа, эргим номчукчу.

Эрткен-дүшкен чорумалдардан сести азрак дүн чарып алыр чер дилеп чораан чалыы үевис ам ыракта, соовуста калган. Үеним маны дүргеп. Баштарывыста ак хыраа мөңгүннелип эгелээн. Ынчалзажок эштин эрткен чуртталгазы бичии-даа хилис эртпээнин өөрүшкү-маңнай-биле дыннап ордум. Ол ышкаш сорулгалар-даа тоза болгаш делгем чорду. Үр көрүшпээнивис ылап. Ол эрткен үеже хая көрүп, төөгүп каап олур. Мен алыс бижикчи кижи болгаш, демир-үжүкте бардым. Училище дооскаш безин ол ам 22 чыл бооп турар. Оларның мутур он чылын Берт-Даг, Чыргаланды школаларынга чурук башкылап ажылдаан. Ам аная бир эвес, артында баштайгы дээди эртемнит профессионал тыва чурукчу, Россия Федерациязының алдарлыг чурукчузу С. К. Данзыының төрээн сууру Белдир-Арыгда «Чодураа» совхозтуң чурукчузу болуп ажылдап чоруур кижи болду.

Мен ол өгге саадап орумда, бир чүк машиназы херим даштынга тура дүшкеш, эге-ле чаа чазаттынган, чүксүг чыды безин хевээр дөрт хире аптараларны төтудупкаш барды. Үүс үүгле тараа-быдаа-биле эвес, а куда-дой-биле база байбайлак үе дээрзи билдингир. Бир малчын удавас ортун оглун өгээрин чугаалааш, оларны дарый «шокарлап» бээрин демгиден эптигээлдек диледи. Ам «ГАЗ-53» кээп доктаады эвеспе, каастап каан аптаралар алыры ол деп билдим-даа. Бистиң тыва утулзаларывыстың хевирлиг, өңгүр-чаражы ол бе, азы мастер-чурукчуның ажылының үре-түннелдин бе — бир шагда Моолдуп Тэрэлжиде, Гобиде, Хужирде, үгле даштыкы аалчылар дыштаныры-биле тиккен өглерде мээң көргеним аптараларындан болариың ылгалы үүв деп. Оңза-ла-дыр! Мындыг аптаралар үгле Эрзин, Тесте безин 60 чеде берген дей-дир. Ооң кадында чурукчунуң «холунуң алдын үжүү» Тандыда, Өөрүле, барыын районнарда, найысылал Кызылда дээш, кайда чогул чээ? Эпи кылган ажыл — өлеп читпес аалар деп үүве бо-дур ийин. Ам-Эрикте Эзир-Караның тураскаалын база ол ылып каанын магадап дыннадым.

Эгээртинмес талант-биле чергелештир өлбек ажы-төл база ооң болгаш өг-бүленин хереэжен ээзи Чечена Айдышовнаның байлаа үүве болду. «Чеди кижи чемге хор» деп үлегер домакты бүрүү шапкан ада-не. Боттары-биле мырыңай — тос кижи. Хеймеректер, 6-ғы классчы чаптанчыг чаш ийистер — Азия, Роландадан өскелери боттары тус-тус ажыл-иштиг, чаңдыктары харын-даа өөн баштыг. «Чугаага эвирээн» эштиң шагдан бээр-ле шулук база ора-сомнап чоруурун уттуп алган ордум. Ол мени бир бичежек кылын хүрүп үүве тудусту. Эгезинде чурук альбому деп бодаан мен. Ынны кыдыраш болгам. Долу шулук. Ийе-ийе, болу бижээн. Темазы бе? Артыкчарыын — анай, хураган, мунуу эдээн—ажы-төл кырлаан кижи болгаш мындыг бе, ынчаш, хайыралыг бойдус, тургузукчу ажыл-иш, делегейге мөңге тайбын, төрээн чер-чурт.... Элээн каш чыл бурунгаар ооң чамдык шулуктерин республика солунарындан номчаанымны тодаргай сакты-дыр мен. Үгле темазын, шынарын ам кайын чугаалап диттир деп мен. Үү, кандыг-даа болза 220 чылын демдеглээриниге белеткенип турар болганывыста, ооң Самагалдайга тураскааткан бир шулүүн номчуп көрүнер даан.

Сайыралдың текпиннинде
Сайзанак дег мандып хөгжээн,
Эллгир кыстар танцы-самнаан,
Эткир үниүг Самагалдай.
Ооолдун, кыстың чүрээн домнап,
Өрү чалап, өглеп-баштаан.
Ажыл-ишчи мурнакчылар
Аалы болган Самагалдай.
Төөгүнүн чурту болгаш,
Төлү менээ эргим-дир сен.
Ынчангаштың сени бөгүн
Ырлап-алгаар эргелиг мен.

Седип МОНГАЛ.

Тыва Республиканың Чазаанын Даргазынын орлакчызының Секретариадының парлалга талазы-биле кол специализи.

САЛЫМЫВЫС ЧАЯАКЧЫЗЫ

Өскен-төрээн суурум чоодунуң Үстүү-Шынаа-даа болза, шаандан-на ынчаар адап чаңчыгып калганывыс Самагалдай хоорай-биле амыдыралым шуут тудуш. Үү. Шынааның Кургаг-Хөлүктен авам биле акыыма ушкажып чораш, Самагалдайга келгеш, ол хоорайның улуг чаагайын ынчан кайгап-ла хаммаан мен. Даартазында эртен турып келгеш, дашкаар ооҗум үнгеш, бажыңнар аразынга каш базым ыдаштааш-ла, аза бердим. Харын-даа угбаның ооллары Борис, Щорс олар мени столовая чаныдан кээп тып алганнар. Оон эгелээш-ле, «удекчи» чокка кудумчу киреринде сестир апарган мен.

Сентябрь 1-даа келген. Борис-биле мени школага өөредири-биле эккелдилер. Ынчан бисти Седипаа, Яндаймаа, Седилей, Олег Гаврилов деп башкылар башкылап турганын ам-даа утпаан мен. Өөвус суурнуң бажынга турган болгаш-ла ындыг боор: кичээлден бо-ла озалдай бээр бис, а школаның директору А. Чараш-оол башкы бисче бо-ла хыйлаанган турар: «Даный-ооллуң ооллары үргүлүү кичээлден езалдаар-дыр болар».

Улустуң хеймери болгаш авамдан черле адыра чоруп көрбээнимден чаныксап, Үү. Шынаамче бадыксап пат-ла турдум. Ынчан, бирги үлдүңга безин чедир өөренмейн, Үү. Шынаамче чаныптарының чешээрелин алганым ол. Аңаа эге школаны, Берт-Даггa 6 дугаар классты дооскаш, катап-ла Самагалдайымга кээп, ортумак школаны аңаа доостум.

Бистиң клазывыстың өөренникчилери шынап-ла, оргустуг, демниг, найыралдыг, бот-боттарын деткижер турган. Оларның аразында кымаанны чок дээр боор математикага сундулуг Эрес-оол Чооду, төөгүге дыка шыырак Хүлер-оол Уванзай, ооҗум бүдүштүг Борбак-оол Балчыр, хөлүг-баштак Максим Ооржак, топтуг-томаанныг Тамара Эртине. ыраларынга ынак Виктор Ламбын..

Бисти эртем-билигге өөредир, амыдыралдың делгем оруунче киирип каар дээш, дыка-ла хөй башкылар билиг-кужун бергеннер. Оларны бо улуг байырлалдың хүнинде канчап черле адавас боор. Ылаңгыя Берт-Даг школаларындан эгелээш Самагалдайга ортумак школаны дооскужевиске чедир Анна Михайловна Маланичева. Мария Васильевна Герасимова болгаш Нина Алексеевна Давыдова, Зинаида Александровна Башкова, Юлия Нестеровна Клюкина, Серээдар Малчынович Лемчик, Анна Шараевна Шырап, Федор Иванович Дажы болгаш оон-даа хөй башкыларны адап, оларга хүндүткелдиг болгаш өөрүп четтириишкиниг чылыг сестерин сөңнээр ужурлуг бис. Оларны бис эки өөредилгевис-биле үгле өөртүп эвес, а чамдыкта хомудалып-даа чораанывыс чалавас. Школачы чылдар кайы хире солун, хөглүг, дүлгээзиннг ийик, онч билбес кижи кайда боор. Ынчалза-даа башкыларывыс биске кажан-даа башкылар болуп, боттарының хүндүлүг хүлээлгезин шуут күүседип шылааннар дээрзин маңаа оларның хөй саннг өөреникчилериниң өмүнээзинден чугаалазымза частырыг-даа болбас боор, өөрүм-даа удурланы бербес дээрзинге идегээр мен. А бистиң чамдыкта опчоктаны бээр турганывыс дээш силерниң мурнуларга буруувусту ам-даа миннип чоруур бис, эргим башкыларывыс.

Башкыларывыс-биле харылзаавысты ам-даа үспейи чоруур бис. Ылаңгыя Кызылдың 4 дугаар школазынга башкылап чораан Анна Михайловна Маланичева-биле (эм бистиң аравыста чок), Шагаан-Арыг хоорайда чурттап чоруур Мария Васильевна Герасимова-биле, Кызылда чурттап чоруур Тес-Хем кени Нина Алексеевна Давыдова-Копеёл-биле бо-ла ужуражыр, самагалдайжы амыдыралывысты чугаалажы бээр бис. Амыр-дыштыг-ла чоруп көрүңер, ажыл-херээнер бүдүңгүр-ле болзунам, башкыларывыс.

Башкыларывыстың 10 чыл дүргузунда бистерни өөредип, кижизидип кааны халас барбаанын маңаа чугаалаары биске өөрүнчүг-дүр. Бистиң клазывыстың өөреникчилери шупту эртем-билиглиг кижилер болгулаан. Хүлер-оол Уванзай, Ирина Дондуй, Клара Идам, Лидия Оруспай, Март Сакпай, Виктор Ламбын, Төвүт Бугалдай, Мидий Умбаа болгаш оон-даа өскелер төрээн районунда ажылдап, чонунга төлептиг бараан болуп чоруурлар. Тамара Эртине, Тамара Биче-оол, Намчак Адис, Чечек Чалбаа — эмчилер, Борбак-оол Балчыр — көдээ ажыл-агый эртемнериниң кандидады. Аттарны ам-даа уламчылап болур. Ынчалза-даа шуптувус-ла чонувуска бак дирттпейн, шору ажылдап чоруурувусту маңаа чугаалаары меңээ өөрүнчүг-дүр.

Чонунга алдар-сураглыг кижилер Тес-Хемден хөй үнген. Оларны кижи бүрүзү адап, сактып, бодап чоруур-ла болгай. А чоннуң кадыкшылы дээш бүгү назынында ажылдап келген, Тыва Республиканың амыдырал хандырылгазының алдарлыг ажылдакчызы Екатерина Чамзырынны, эмчилер Даш-оол Ноокайны, Анна Ламажааны, башкы Елена Дажыны, журналистер Кара-Куске, Сиринмаа Чоодулаоны, Светлана Данзыноолду болгаш оон-даа өскелерни чон база адап, хүндүлеп чоруур. Мактала төлептиг тес-хемчилер республика найысылалында эвээш эвес.

Мынчаар-ла амыдырал уламчылап, хүнден хүнче бүрүнгаарлап олурар. Ол бистиң салымывыстың чаяакчызы — Самагалдайывыстың ачызы, буянны-дыр деп чоргааралдың сестерин өргүп, төрел чонувуска сөңнеп чоруур бис.

Самагалдай. Бистиң төрээн ол булуңувус ышкаш эргим, чаяанныг, буянныг чер кайла-даа чок. Ажы-төлүнүн иезинге ынаа дег, сеңээ база шак ынчаар ынак бис, ырда кирген суурувус. Каяадаа чораш сенче бенин элеогин кулуну дег, далажып кел чоруур бис. Хабаровск хоорайга өөренип тура, ол хүн шылгалданы дужаагаш, ол-ла хүн Самагалдайымга чедип кээр турганымны кымга-даа чугаалаарымга бу. зуревес турган-на болгай. Кижиниң өскен-төрээн чуртукончуг. Ындыг чуртум сенче болдай сен, Самагалда. йым.

Маадыр-оол КАЛЧАН.
Самагалдай школазының 1959 чылда доозукчузу.
Журналист.

БУЯННЫГ ЧОННУҢ ЧУРУМАЛДЫГ ЧУРТУ

1945 чылдың күзүнүнде ВЛКСМ Тыва обкому мени комсомолдуң Тес-Хем райкомунуң бирги секретарынга томуйлаан. Ынчангаш Самагалдай суурга барып чурттаар, ажылдаар апарган мен.

Ынчаарда амгы үеде ышкаш автобустар, чазаглыг орук Кызыл — Самагалдай аразынга кайда боор, чорумал чүк машиназының кырынга арай боорда олурупкаш, Самагалдай кайда сен дээш, хапкан мен. Октябрьның эгези үүве. Күстүң ынчан чаагайы аажок, ындыгдаа болза Шуурмактың арга чарыында башкы хар эривейн барган: кижиниң караанга кыштың демдээ көстүр болду. Калдак-Хамарның кырындан кудургайлап бадыптывыс, мындыг ыры сестери сагыжымга кирип келди:

«Хажыызындан харап кээрге,
Хана хөөлит Самагалдай,
Караа-биле көрбээн кижи
Хая-даштыг дээр-ле боор оң.
Дооразындан харап кээрге
Торгу хөөлит Самагалдай,
Топтавы-ла көрбээн кижи
Довуракты дээр-ле боор оң».

Самагалдайга кээп доктаадывыс. Калдак-Хамарның арга чарыындан шурап баткан кайгамчык арыг аржаан ышкаш кылан кара суглуг хеннин кыдында, чоон дыттарлыг, чойган дег дорт шивилерлиг шөйбек эзимнин ужунда бурт дээр довураа чок чаңгыс узун күдумчулуг бичии суур болду.

Бойдустун мындыг чурумалдыг, кайгамчык чараш черинде тургустунган ол суур мээң сагыш-сеткилимге кезээде артып калган. Эртенкежээ, дүне-хүндүс-даа Самагалдайның салгыны кижиниң хөрек-чүрээн, сагыш-сеткилин сергедип келир. А кол үүл — Тес-Хемниң чонунуң буянныы, чаагай сеткилдии, эвилени, хүндүлээнели, оолдар, кыстарының омак-хөлүү, чараш, чаптанчыы мээң чүрээмге, сагыш-сеткилимге шуут-ла сиинникен.

— Тес-Хемниң кыстары Тывада ховар дээн чараш, чаптанчыг уруглар боор. Маажыкпаа, Чүнмаа, Ыныгуур, Байыс-Хөө, Авыкаа, Долума дээн ышкаш комсомолчу кыстарны көрген оол чүрээн оскунуптар Тес-Хемне болгай. Алексей — деп, партия райкомунуң бирги секретары Монгуш Кенденович Доржу баштактаны азрак мекээ сагындырып чугаалаан үүве. Оон ол чугаазын мынчаарда шоолуг хереке албаан мен.

Шынап-ла, Тес-Хемниң, Эрзиниң ооллар, кыстарының омак-хөлүүн, чараш, чаптанчыын, бүгү чоннуң буянныы, чаагай сеткилдии, эвилени, хүндүлээнели, ооллар, кыстарының омак-хөлүү, чараш, чаптанчыы мээң чүрээмге, сагыш-сеткилимге шуут-ла сиинникен.

— Тес-Хемниң кыстары Тывада ховар дээн чараш, чаптанчыг уруглар боор. Маажыкпаа, Чүнмаа, Ыныгуур, Байыс-Хөө, Авыкаа, Долума дээн ышкаш комсомолчу кыстарны көрген оол чүрээн оскунуптар Тес-Хемне болгай. Алексей — деп, партия райкомунуң бирги секретары Монгуш Кенденович Доржу баштактаны азрак мекээ сагындырып чугаалаан үүве. Оон ол чугаазын мынчаарда шоолуг хереке албаан мен.

Шынап-ла, Тес-Хемниң, Эрзиниң ооллар, кыстарының омак-хөлүүн, чараш, чаптанчыын, бүгү чоннуң буянныы, чаагай сеткилдии, эвилени, хүндүлээнели, ооллар, кыстарының омак-хөлүү, чараш, чаптанчыы мээң чүрээмге, сагыш-сеткилимге шуут-ла сиинникен.

— Тес-Хемниң кыстары Тывада ховар дээн чараш, чаптанчыг уруглар боор. Маажыкпаа, Чүнмаа, Ыныгуур, Байыс-Хөө, Авыкаа, Долума дээн ышкаш комсомолчу кыстарны көрген оол чүрээн оскунуптар Тес-Хемне болгай. Алексей — деп, партия райкомунуң бирги секретары Монгуш Кенденович Доржу баштактаны азрак мекээ сагындырып чугаалаан үүве. Оон ол чугаазын мынчаарда шоолуг хереке албаан мен.

Дөртен сес чыл бурунгаар чээрби харлыымда чарык кара чемоданныг чаасканн Чаа-Хөлден Кызыл таварын Самагалдайга чеде бергеш, аңаа ажылдап, чурттаан чылдарымда ийи удаа — баштай ижиниң тиф, дараазында чылда — шивишкилээр тиф деп аарыгларга таварышкаш, медерелим оскунуп-даа турдум. Чырык өртемчейге мээң дириг артканымга совет эмчилериң улуг ачы-хавыязын оларга өөрүп четтириишкин-биле демдеглевишаан, бир эвес Тес-Хемниң, ооң кожазы Эрзиниң буянныг, сагыш човангыр, чаагай сеткилдиг чону, аныяктары эвес болза, чырык хүн адаанга мынчага чедир чурттаар аргам чок турган дээрзин ажыыбиле айтыр ужурлуг мен.

Кажан аарып турган үелеримде партия райкомунуң болгаш райкүүскомнуң ажылдакчызы Чодуй үгбай, эмчи сестралары комсомолчулар Ирина Огнева, Истешка Булатова болгаш өскелердаа мени чаш урут ышкаш ажаап, азырап, аксымга эмни, чемни тудуп берип турганнар. Үү. Шынаа көдээ Советниң даргазы турган улуг угаанныг, томаанныг Дарзыг дарганың, садыг ажылдакчызы Мөңге Яндак-ооллуң буянныг, чаагай сеткилдиин, сагыш човангырын кажан-даа утпаан болгаш оларның чырыткылыг тураскаалының мурнунга кезээде мөгейип чоруур кижи мен.

...Тес-Хем районнуң комсомолчуларының саны 1945 чылда оларның учет карточкаларын езугаар көөрүмге, үш үүс ажыг кижи болган. Оларның иштинден 4 класс безин доосканнар барык чок. Ынчангаш аныяктарның өөредилгези, кижизидилгези, школа айтырыы — комсомол райкомунуң болгаш эге организацияларының бирги эллчегде эң чүгүла сорулгазы турган. Бүгү районга чаңгыс-даа ортумак школа турбаан, а Самагалдайга чеди чыл, О. Шынаага, Берт-Даггa, Үү. Шынаага, Кызыл-Арыгга эге школалар ажылдап турду. Эрзинге дөрт класс доосканнарны Самагалдайның чеди чыл школазынга хүлээп ап турган.

Ийи чыл эрткенин эскербээн мен. Ол үеник дургузунда районуң чүгле аныяктарын эвес, харын улуг назылыгларын безин танывр апарган мен. Чодураның комсомол комитединин секретары турган Оюн Күнчүй, Үү. Шынааның — Чооду Дажываа, Кызыл-Чыраның — Соян Алдын-Херел болгаш өске-даа өөнүктеримниң аныяк овур-хевирин караазына амдаа көстүп келир.

Тес-Хемниң, ооң төвү Самагалдайның төөгүлүг аалын үүжүктер-биле бижиттинер ужуруг уттунурбас алдарлыг ирыыпер эвээш эвес. Кижи төрелгетениниң хаммыг дайзыны гитлержи фашизмге удур Ада-чурттуң Улуг дайынының фронтузунче эки тура-биле бежен чыл бурунгаар чоруткан Тес-Хемниң коргуш чок эрес-дидим ооллары: Кызыл-Чыраа чурттуг Соян Алдын-Херелге, Михаил Дөнчүнге, Чооду Ваазаноолга, Оюн Самбуура, Соян Бадыга, Оюн Аракчаага, Оюн Ланзыыга бүгү Тываның чону дурум өзугаар кезээде чоргаарланыр. Тес-Хемниң малчын араттары Тиилелгениң хереэнге үлүүн киирип, шилиндек хөй аттарны, белекти маадырлыг совет дайынчыларга чорудуп бергеннер. Ол дээрге — тес-хемчилериң тылга күш-ажылчы маадырлыг чоруу-дур.

Тыва улустуң үш оглу, бир кызы эртемнер докторунуң чадазын чедип алган болгаш эртем-билигниң чайынначак бединиге халбактанып чедер аргалыг болган. Оланың ийизи: Ю. Л. Аранчын, А. Ч. Кунза Тес-Хемге төрүттүнген болгаш Самагалдай школазынга өөренип турганнар. Төөгү эртемнериниң доктору Юрий Лудужапович Аранчын Тываның эртем, культуразын сайзырадырынга улуг үлүүн киирген болгаш ам-даа киирип турар. Чүгле Тываның, Россияның эвес, харын Моолдуң безин төөгүзүнүң архив документилерни ол кедергей коптарып көрген: шак ынчаар эртем-шинчилел ажылдарын хөй кылган кижи Тывада бүгү эртемденнериниң аразында ам дээрезинде чок ийин. Республиканың эртеминиң алдарлыг ажылдакчызы хүндүлүг атты аңаа тывысканы черле таварылга эвес.

Самагалдайның, Тес-Хемнин, а ол ышкаш Эрзиниин ажылчы чону, аныяк-өскени бо чылдың сентябрының бо хүнинде ийи дакпыр байырлалды бүгү Тываның хөй-ниитизи-биле кады демдеглээр. Амбын-ноян баштаан тыва улустуң эргечагыргазы Самагаллайга төп дүжүлгелиг кылдыр догуннаандан бээр бо чылын 230 чыл бооп турар. Ынчаарга «Тывалар дээрге, Саян даглаРының эдээнде чазак-чатыргазы чок сыгыр характыг, достак чаактыг чеолик кижилер» эвес дээрзин ийи век ажыг үеник мурнунда Самагалдайга бодараан бүгү Тываның амбын-ноян эрге-чагыргазының тургустунганы тодаргай бадыткап турар. 230 чыл бурунгаар 1763 чылда амбын-ноян чагыргазының тургустунганы — Тываның чаңгыс аай күрүнезиниң быжыгып тургустунарынче улуг базым болганын төөгүнүң архив документилерни ылаптыг хереченлеп турар. А 1773 чылда Самагалдай үндезилеттинген. Ийи век ажыг үеник дургузунда Тес-Хемниң, Эрзиниң, а ол ышкаш бүгү Тываның улуу төөгүлүг болгаш алдарлыг орукту эткен.

Алексей ДУГЕРЖАА.
Кызыл хоорай.

ТӨӨГҮЛҮГ ОДУРУГЛАР

...Чээрениңден харап көөрге,
Чечектелген Самагалдай.
Чеди-ле муң арат чоннуң
Чедиишкиниң түңнээн хоорай..

Василий Эренчин — баштайгы тыва чогаалчыларның бирээзи. Бо шүлүктү чогаадып турар үеде, 1930 чылдарны сөөлүүреди, ол Тес-Хемге АРН кожкомунуң секретары турган, Эрзинче сүргакчылап кел чыткаш, орукка Чээрен деп арт кыынга, Самагалдайже хая көрүүп келген, чогаады хаалкан хире. Ынчан Эрзин, Тес-Хем кожуун чаңгыс турган.

ХҮРЭЭНИ КӨРГЕНИМ

Бичимде Самагалдай хүрээзин шору ырактан көргеш, ол «хоорайның» каражын кайгаан мен. Хүнге кыланайын турар алдышалчак белиг ийиш баштавлыг, дөрт үүгүнде күш чалгыны дег хереин үне берген хертеш «чалгыларын» орай болду. Бичии кижиге сүрлүг-даа чораан.

Баштай-ла хүрээже киреде ачам-биле кады ооң эдээнден туттунуп алгаш кирген мен. Үүге дире ыла азыг-дижин шаарарты ажыдып алган улуг, кара-хүрең адыг, улут көк бору бар. Сооңда билгеним — тулуптай сойгаш, иштинде сиген тыраш тургузуп каан күүгүтеннер болган. Хүрээнин иштинде улуг адаташ багаларда чүруп каан сүрлүг амыталнар чуруу, ында хөй улуг-бичии бургынар, ямыбүрү саралар, дагылдар дээш, өске-даа дериглер долу. Ол бүк-кудустарда деңгүр баштарлыг ламалар, бүрээ-бүш. куур, шаң-кеңгирге, концадамбыра — шупту солун, чаагай-даа, мында бир-ле хүүгүлүг амыталнар саадап орар-дыр деп бодалга алымнан көрүп чоруур ийин мен. Ол хүрээ амы үеник салгалынга ол хеөзөр артыан болза дыка-ла солун. өөредиглиг, кайгамчык музей турар ийик. Бедүүн аваттарда чүү боор — төп черник даргалары «хөрем чок, үрениг» — деп, командылаарга, хайыраан каш чүс чылдарнып турасскаалын, культуразын үрел казанканы караам-биле көрген мен. Ынчан Быдырбын-Кадай оглу Ланзыы (Сергей Кончукович, сооңда алдарлыг чуруучу болган) бистер көрдүвүс: аваттар сыдым багаарын уладыр кошкулап алгаш, хүрээ-дуганның чүк-чүгүнде адыр черлериниң сыдымнап ал. дылар. Ооң мурнунда ооң иштин үрегден каапкан, номсудурлар, бурганнар, эт-хереклелдер ында-мыңда оңтагылап каан чыдарлар чүүве. Херектиин улустар аппарган. Адаанда хаваларын үрепкен болганда, хүрээ-дуган каш улуг багана ыкрында сирленейнип турар. Оңу долгандыр багдар, бал. ыларр тутган «үрегдекчилер», көрүкчүлер — сонуургактар-ла хой. Чогум улуг назылыг кырганнар олче баар хамзакчок, чаштынып, елеринде чалбарын, тойлеп орарлар.

Хүрээнің бажында чымчак ишт манзалар бар, оңу алыксаа турар «хоштак мызанчыдаа-даа бар-ла.

Бис, бичии ооллар, хөк болган, «мындыг улуг бажыңдуан черге кээп дүжер болза, чер, дээр аңа сирт дээр боор. ин дадай» — дижип турдувус. Арткан кол дуганче көрүп тураргa, сактырывыска, хөөкүй мунгараан, сиринейнип турган ишкаш, кээренчиг-ле чорааа.

Та чеже кижи, кымнар деп улус, чеже чыл иштинде улуг күш үндүрүп турган кылып каан магалыг чаагай эт үүве.

— Че-ве, че-ве, бирээ, ийи, үш! — дижип, дуган долгандыр улус каш удаа алгыыштылар. Ындыг амыр чүвен кайда боор! Та каш чыл турып келген бажың-орар. Дыка ур силгип келген соонда, дуган кээп дүшкен. Дааш-шимээн, алгы-кышкы, довурак-доозун. Уралап турар-Даа эрлер бар. Эки өөн манзаларны баштай-ла апарган. Хөй одаар ыаш. Самагалдай үлүзү каш хонук «үптеп», үлежип келген — ай-даа четкен. Тергелиг, аттыг, шарылыг, чадаг сөөртүп турду. Шак мынчаарла хүрээни үрегдедилер. Изиг хувискаалдың чалгыы ол-дур-ла.

Ламалардан мээң билиним — эң соолунде ол хүрээге Тарбыштаа хелин деп кижи артган. Бичии казанак-бууза эжиннде-ле мунгаргай, характары чидий берген, ханы болалга тутторган орар үүве. Сооңда ол лама чаде берген. Та. Шыда чүгүнче чаа берген, та. НКВД улузу тудуп апарган. Билдиримес.

Самагалдай эе чада школаныың эжим ажыг, аңа өөренип чораан мен.

Алексей ДАМДЫН.
Күш-ажылдың хоочуну, бажы.
Эрзин район.

ЫНДЫННЫГ-ЛА, САМАГАЛДАЙ

Сарыг шажын, хүрээ-
хиттен
Сагыл алган Самагалдай.
Сайзыраштын,
бодараштын,
Чаартынган Самагалдай.

Тыва черге эн-не баштай
Тывылган суур Самагалдай.
Дыка-дыка бодап кээрге,
Тывызыксыг Самагалдай.

Ыракка-даа, чоокка-даа
Ыры болган Самагалдай.
Ынакшылга алгаттырган
Ындыныг-ла Самагалдай.

Чооду КАРА-КУСКЕ.

АВЫРАЛДЫГ САМАГАЛДАЙ

Күскээр чайын көрген кижи
Күзел ханар Самагалдай
Хүн-не ноян чарлыы-биле
Хүрээ туткан Самагалдай.

Часкаар чайын көрген кижи
Салдыкпайн бээр Самагалдай
Сарыг шажын номнал
кежиин
Сагып, өргээн Самагалдай.

Алдын күсте келген кижи
Аян тудар Самагалдай
Амбын-ноян баштай саздаан
Авыралдыг Самагалдай.

Виктор САГААН-ООЛ.
Кызыл хоорай.

Самагалдай 1773 • 1993

ЧААРТЫНГАН ЧЕР, ЧАЛГЫННАЛГАН ЧОН

Амгы Тес-Хем районуң төвү Самагалдай суурнуң баштайгы бажыңнары 1773 чылда туттунуп эгелээн. 100 чыл эрткен соонда Чадаана, Туран, Шагаан-Арыг хоорайлар туттунуп эгелээн.

49 сумулуг, 720 арбанныг бүгү Тываны Амбын чагырып турган. Ол дээрге Тес-Хемниң нояны-дыр. Амбын нояннар 13 кижи төрел, ызыгуур салган нояннап келгеннер. Тускай күрүне бооп, бүгү Тываны каттыштырарынга Амбынларның ролю улуг. Эң ылаңгыя XII Амбын — Агбаан-Демчи элээн депшилгелиг, бурунгаар үзел-бодалдыг кижи чораан. Ол үеде кыдат, моолдар Тываны дөлүн бастып чораан, ынчангаш Агбаан-Демчи ноян аргалыг-ла болза соңгу чүк-биле харылзаа тудуп, Россияга Тываны кадарын ораалдажып турган. Самагалдай бүгү Тываның пайысылалы, даштыкы-биле харылзаа тударының өртээли чер турган. Самагалдай дээрге — Самин-дээ — «Орук-тугэ» дээн моол сөс-түр. Самагалдай даштыкы күрүелер-биле садыг-харылзаа тударынга улуг ужур-дузалыг хоорай турган.

Шаанда Тес-Хемге 4 суму турган: Шалык-Сартыыл сумузу, Чоодулар сумузу, Соян-нар сумузу, Кыргыстар сумузу, Ынчан Эрзин база Тес-Хем кожууну-биле кады турган.

1921 чылдың августа Тыва Арат Республика тургустунган. Самагалдайның — Амбынның улуг хүрээзин, 1930-1940 чылдарда үреп, чок кылган. Самагалдайга телефон 1931 чылда тургустунган, баштайгы школа 1929 чылда ажыттынган. Ол школаның бир дугаар директору Иргит Дыңгыр-таа турган. Ол ынчан Тес-Хем кожууннуң даргалары Соян Ойдуп, Оюн Таапкан, Конзай Чиндей, Семис-Сюрюн, Иргит Биче-оол, Соян Чамзырын дээш өскелер-даа турган. 1940 чылдар үезинде районга МЧАЭ-лер тургустунуп эгелээн, ол-даа улуг-ла сайзырал албаан. 1948-49 чылдардан эгелээш колхозтар тургустунуп эгелээн. О. Шынаанның арат чону Берт-Даг-ның Теректиг-Хем ол чарыынга көжүп келгеш, Ленин аттыг колхозту тургускан. Ооң баштайгы даргазы мээң ачам Василий Чындыгыр турган.

Баштапкы үезинде колхозтарның амыдыралы кончуг берге турду, мал-маган хөйү-биле хорап, өлүп турган. Чер ажылы сайзыраваан турган. Ооң соонда чоорту колхозтар сайзыралды ап эгелээн, машина-трактор-даа тыптып келген — черле шору апарган. Ол чылдарда Самагалдайга МТС тургустунган, районга баштайгы ажылчын аңгы ол. Илчирбелиг 3 тракторлар турду. Чүгле Ленин аттыг колхозка Абакан дээр чолаачылыг чаңгыс-ла машина турду.

Ол үеларде Тес-Хем кожуунуң даргалары Чадамба О. Х. А. Дүрген-оол, Оюн Оолак, С. Байыр-оол, райком секретарьлары Ахмед Аракчаа, Чүглур Монгуш, М. С. Кызыл-оол.

Ол-ла чылдарда Тес-Хем кожуунуң даргалары Байыр-оол С. М., Чындыгыр Н. В., Успун И. У., Достай С. М., Лапчаа К. Л., Мөңге С. Я — бистер-дир бис. Райком секретарьлары: Бойду Н. С., Дажы Ф. И., Артаев М. Ш., Дамба-Хуурак П. Т., Куулар С. С.

1973 чылда өрген чок черге чаа суурну — «О. Шынаа» совхозту тургускан. «О. Шынаа» совхозтуң директорлары турган С. Мөңгеним, Н. Балчый-оолдуң, М. Эртиненин үлүг-хуузу кончуг улуг деп чүвени демдеглээр апаар.

Школа, культура, кадык камгалал черлери база-ла сайзырап турган. Тес-Хем районда ат-алдарлыг башкыларының саны ам безин 30-40 чедип турар: Маскыр А. Б., Суваңдан Б. М. — РСФСР-ниң алдарлыг башкылары; Тараа Н. Н., Чындыгыр Е. Д., Кочага Д. Ч, Чамзырын Е. Д., Тараачы С. С.—Тыва Республиканың алдарлыг башкылары, Натсак Валентина Кызылаевна—Октябрь революциязы болгаш «Хүндүлелдиң Демдээ» орденнериң эдилекчизи Намзырай Д. Н., Балчыт Л. М. — ССРЭ-ниң улус өөредилгезинің тергиинери дээш, ооңдаа өскелерин хөйү-биле адап болур.

Тес-Хемде Самагалдайда уран талантылыглар эвээш эвес. Уран талантының хоочуннары Демек Юрий, Донгак Орланмай, Баазан-оол Кан-оол, Куулар Кодур-оол (ам бистиң аравыста чок) кайгамчык-ла талантылыг кижилер чүве. Районга культура амыдыралын сайзырадырыга оларның могагшылаг чок чоруу өскелерге үлегер-чижек бооп чоруур.

Чечен чогаал талазы-биле бистиң районда салым-чаанның кижилеривис база бар. Оларга Доюидуп Б. С., Чимит Ю. Э., Тирчин М. А., дээш, өскелерин-даа чоргаарал-биле адап болур.

Чоннуң кадыын камгалаар дээш районнуң кижи эмчилери боттарының хүлээлгезин ыдыктыы-биле күүседип келгеннер. РСФСР-ниң алдарлыг эмчизи Р. И. Калдар-оол; Тыва Республиканың кадык камгалалының алдарлыг ажылдакчызы Розалия Малчыновна Алдын-Херел, эмчилер Долгар болгаш Чоолу Борбай-оолдар, Намчак А. Н., Кушкаш Илам-Сюрюн Самбуулар, Тапова Клавдия Идамовна дээш кымнарны чок дээр. Үүлүмер бүтүн, чоруулар-ла чогуурун, эргим эмчилеривис.

Николай ЧЫНДЫГЫР.
Тес-Хем район.

АВАМ КӨӨРҮ КАЙ

Хажыызындан хаваа кээрге, хана хээлиг Самагалдайымның тургустунганындан бээр 220 чыл болур. Ол чоокшулаан чок дээш даараныкчыларының бирээзин — удазынга ораашпас шеверни, хөй уруглуг иемин бо-ла сактып кээр апардым.

Бо байырлалда, төрээн суурунуң тургустунганындан бээр 220 чыл оюнда авам күжүр турары кай. Авам Самагалдайга дендим ынак. Ооң дугайында ырыны даараныр-даа олургаш, аяр бадырыдаар. Ооң аялгазынга таалап, аваммга шаптык катпазы-биле ылым-чылым олурар турдум.

...Инек хавырып азы бызааларывыс чиде бээрге, оларны дилеп, аваам-биле суурувустуң хем талазында элээн бедик хаваа кырынга үне бээр бис. Мал-маганның кайда чоруурун көстү бээр, ооң бараан хараар бис. Суурувус, адышта дет, көстүп чыдар. Бызааларывыс кайда чоруурун ооң ылавылап алгаш, авам мурнунда чаттылган суурже үр-ле көрүп олурар. Долгандыр чүү деп черлер барын, хемнерни, даглар-ны адап-адап, айтып-айтып, кыргаш-авам, кыргаш-ачам суг кала чурттап, мал азырап чораанын мөңгө тайылбырлап бээр.

— Кижи өгбелериниң чуртун эки билир ужурлуг, уоуум. Сактып ал дээр. Өгбелерим чуртум Ужарлыг-Хем, Теректиг-Хем, Хаваалыг-Хем, Шивээлиг-Хем, Арысканныг-Хем, Улуг-Ооруг, Биче-Ооруг, Хөл-Өөжү дээшле, авам өскен-төрээн черин айтыр-салаазы-биле айтып-айтып, ында үйгу деп чайлаглар, хонаштар барын мөңгө төөгүп бээр кижи.

Авам Самагалдай хүрээзинге кирип, мөргүл-даа кылып чораан. Оны, төөгүнүң турасказалын, эмин эрттир хувискаалчаанларның айтышкыны-биле үреп, бузуп турда, авам күжүрүнүң күйгазы чыырлып турганы чугаажок. Авам, ачам суг Самагалдайга аныяандан тура чурттап, аңаа ажылдап келгеннер. Ынчангаш дыка хөй бажыңнарны, кажан, кымнар канчаар тутканын билир дириг төөгү улус чорду. Өске чурттакчылар ышкаш, баштай өөнүң чанынга бичии борбак бажыңны тудуп алгаш, ынаар көшкеннер, а кажан уруг-дарыы көвүдеп, ол бажыңы тар апаарга, ооң улуг база бир, ам Шумов кудумчузунда бажыңны туткан. Аңаа өг-бүленің уруг-дарыы кириштер бис. Авам, ачам кезек када Шуурмакче ажылдап чоруй баргаш, мени дүнмам Витя-биле келдириви арттырып каазы, ол бажыңывыстың ханазын дескилеп, малгаштап турарын даскан. Ам бодап чоруурумга, оларның биске 12, 10 харлыг кызынга, оглунга бүзүрели улуг тургандыр. А бис оларның идегелин база шынзыктырып турганывыс ол. Кижиге бүзүрел, ынаныш деп чүве күштүг-ле. Авам, ачамның ынчангы биске көргүскен бүзүрелин бодаш, амыы үеде аныяктарны харык чок ажылга-ла, бичии даалгага-ла бистиң холуудан келер чыгыы апарганывысты кайгаар-дыр мен.

Өөвүстүң аккырын, иштиниң арыг-сөлүнү, дериг-хереклерниң шеверин-чаражын бичимде-ле эскерген мен. Аваның холунуң изи ол. Хөй чылдарда даараныкчы, амыдырал хандырылга комбинадының эң дээре, шевер дээн ажылчыларының бирээзи турду.

Бүлчүн уруу аваның шеверн-ле тергии. Кежээ удун чыдып алырывыска, ол машинаызынга даараныр артып каар, а эртен турып кээрвиске-даа даараныр орар. «Авам үйгу чок кижи-дир» деп бичимде ынчаар болап чордум.

Авам, Камаа Аракчаа, чүгле Самагалдайның эвес, дарын будун районнуң улузунга та чеже хептн быжып, даарап берди ыйнаан. Дөртен, бежен чылдарда дарганың модазы апарган кительди, галифени районга ол баштай даарап эгелээн. Кышкы болгаш часкы, күскү эр-хөрээжен топнарны база эвам даарап турган. А национал хеп даараарынга шагдан тура мергежээн. Аваның магадаар база бир үүлүм бар: үнген-кирген чонунга магадыг кижи, хүндүлүүлүг. Ынды болурга чону, дөргүл-төрели аңаа дендим ынак. Экономика эртемнериниң баштайгы тыва кандидады Василий Копеёл, журналист, чогаалчы Кара-Күске Чооду, Улуг-Хем район Советиниң даргазы Бадарчы Седей, Тес-Хем район Советиниң даргазы Кара-оол Лапчаа бистиң өөвүске турун алгаш, школага өөреннп киргеннер.

Аваның дугайында эн-не чылыг, хүндүткелдиг сестерин журналист апаргаш дыка хөйну дыыаан мен. Тыва АССР-ниң культуразының алдарлыг ажылдакчызы Күске Чаанмааевна Эренчинага бир катап Эрзиниң Бай-Даг суурга ужуражы берген мен. Мени таныш кааш, дораан-на сиңиге-ле берди. Көдээ черден Самагалдайга келгеш, авам сугга чурттап турганын аажок амырап чугаалады.

Аваның база бир эки шыкары — негелделин. Орун-дөжекти дыышкак кылдыр эдип каар болзувусса, катап эттирер. Бажың иштн чүп турган, кайы бир азыгта дөгбейн бааар болзувусса, ону чандыр-даа көрбес, катап чутдурар. Бистиң өг-бүлевис мал-маган, дагаа азырап турган, огородувус база бар турду. Ону өстүрүп ажааштырарынга бистиң шуптувусту киириштирер. Күш-ажылга кижизидилгениң бадыткалы ол боор — аравыста малчын, геолог, журналист, аңчы, эртемден, милиция ажылдакчызы-даа бар.

Светлана ДАНЗЫН-ООЛ.
Радножурналист.

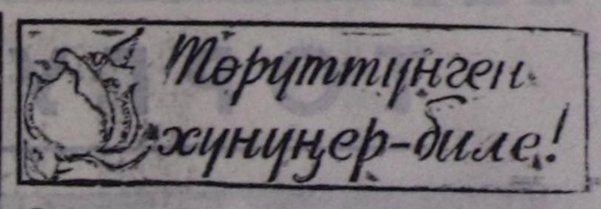

Бистиң ынак угбавыс **Александра Александровна ДАК** Мөнгүн-Тайга районунуң Кызыл-Хая суурда чурттап чоруур. Амыдыралының хөй чылдарын аныяк салгалды кижизидериңе бараалгаткан болгаш ынак ажылында ол ам-даа ажылдап чоруурун биске аажок өөрүнчүг-дүр. Чоннуң ажы-төлүн эртем-билиглиг кижилер кылдыр өөредип, кижизидери дег улуг аас-кежик кайда боор, ынчангаш угбавыстың өөреткен өөреникчилери ооң-биле харылзаазын үспейн, өөрүшкүнүң чылыг сестерин ам-даа сөңнеп чоруурлар.

Угбавыс хөй ажы-төлдүг, оларның кижизадилгези дээш доктаамал сагыш салып чоруур. Александра Александровна октябрь 1-де 55 харлаар. Ынчангаш ынак угбавыска төрүттүнген хүнүн таварыштыр база Башкылар хүнүн таварыштыр изиг байыр чедирип, ажыл-ижинге, амыдыралчурталгазынга аас-кежикти, өөрүшкүнү, быжыг кадыкшылды күзедивис. Байырлалыңар-биле, эргим угбай.

Каа-Хем районунуң Сарыг-Септе чурттап чоруур дуңмадары Варвара, Виктор, Василий Сарыг, оларның уруглары.

Чарлалдар бюрозу

Чектиг «ВОСТОК» дээр инвестиция фондузу дээрге Тыва Республиканың Эт-хөреңги комитединиң лицензиязын алган кара чаңгыс фонд бооп турар. Өске фондуларга бодаарга, бистиң фондувус — Тываның бүдүүлгелериниң, ылангыя алдын, кобальт болбаазыралдырынга дорт киржип турар, ынчангаш ол бүдүүлгелериниң сайзыраарынга үлүүнерни киириштирбишаан, оларның орулгаларын алыр апаар.

«ВОСТОК» — хөй орулгалардың бүдүүлгелериниң акцияларының ээлекчизи-дир. Ол бүдүүлгелер аразында атомнуг дериг-хереклдер кылыр заводтар, ыяш болбаазыралдыр бүдүүлгелер, энергетика комплекстери, алгы-кештен бөрттер даараар фабрика, нефть болгаш газты болбаазыралдыр адырлар, металлургия заводтары болгаш Россияның өске-даа улуг-улуг бүдүүлгелери бар бооп турар.

1993 чылдың дивидентилерин (орулгалар үлүүн) алыр дээр болзуңарза, ваучерлериңерни ноябрьның 1-ге чедир дужаарынче далажыңар!

БИСТИҢ АДРЕЗИВИС: Кызыл, Кочетов кудумчузу, 30, кабинеттер 8 болгаш 16, телефон №№ 2-11-51 болгаш 2-40-93.

● ● ●

Кызылдың № 11 профессионал-техниктиг училишези болгаш Тываның машина кылыр заводу ортумак эртемниг кижилерни 1993-1994 өөредилге чылында даараазында мергежилдерге өөреникри-биле чыырын чарлап турар:

1. Амыдыралга хереглээр электри приборлар, хыналда-хемчээшкин приборлары септээр болгаш автоматика талазы-биле электромонтёр.

2. Радиотелеаппаратуралараның септелге-хайгаралының талазы-биле радиомеханик.

Училищеге кирерлер даараазында документилерни көргүзер:

1. Ортумак билиг дугайында аттестат.

Кызылдың № 11 профтехучилищези болгаш Тываның машина тудуушкын заводу даараазында мергежилдерге бүдүүлге өөредилгезиниң мастерлериниң албан-дужаалынга дээди эртемниг специалистерни конкурска үндезилээш, хүлээп алырын чарлап, аңаа киржириниче чалап турар:

1. Инженер-электрик.
2. Автоматика инженери.

● ● ●

Ийи каът болгаш 7 өрээлдиг тускай коттедж бажыңны ийи бажыңга азы кандыгдаа хевириниң 2 квартиразынга азы дөрт өрээлдиг чаагайжыды кылдынган квартирага орнаарывысты күзелдиг кижилерге чарлап тур бис.

18.00 шактың соонда долгап, айтырар телефон № 3-06-26.

◆ ◆ ◆

Улуг-Хемниң солагай талазы эринде 15 сотка шөлдүг, чаагайжыды туткан бажыңныг, немелде тудуларлыг болгаш ногааларлыг дачаны садып турар мен.

Дача № 12 садчылар ниитилелиниң девискээринде. **Садып алырын күзээрлер №№ 2-40-73 болгаш 3-45-64 телефоннарже долгаар.**

ЧАЛАЛГА

1993 чылдың сентябрь 26-кежээкинин 18.00 шакта Тываның В. Ш. Көк-оол аттыг шин театрына сураглыг [illegible] ужу

Сайынхо Намчылактың кижилгези-биле **Австрияның «Тироль»** дээр фольклор коллективинин концерти болурун чарлап турар.

САМАГАЛДАЙ ОГЛУ-КЫЗЫ

Фото-чуруктарны Ондар ОХЕМЧИКТИН архивинден алган.

«ДӨМЕЙ-ЛЕ ЫРААЖЫ БОЛУР ИЙИК МЕН»

Таңды район чагыргазының культура киллизи, Кочетов көдээ Советиниң администрациязы болгаш «Шаңган» совхозтуң удуртулгазы Тыва Республиканың культуразының алдарлыг ажылдакчызы, күш-ажылдың хоочуну Оюн Дадар-ооловичиниң кадык байдалы эки. Ол пенсияже үнген-даа болза, аңаа олурбайн, бичии уругларга хөм идиктерни, шай, дус хаптарын даарап турар. Ооң кылган чүүлдерин суурнуң чону дыка сонуургаар. О. Д. Болдукпан хостуг үелеринде суурнуң хөй-ниити ажылынга киржип, ында улусчу фольклорнуң «Коңгургай» ансамбльдиң солизи болуп турар.

Хоочунуң чогаадыкчы кежээзинге аңгы-аңгы черлерден аалчылар келген. Кызылдан культураның хоочуннары Максим болгаш Кара-кыс Мунзуктар, хоочун ыраажы Хүргүлек Конгар, тыва ырларның күүседикчизи Оюн Кызыл-оол, ыраажы Клара Саая болгаш ооң-даа өске чалаткан аалчылар бар болду.

Хоочун ыраажының чогаадыкчы кежээзинге тураскаткан концерт-конкурсту суурнуң Культура бажыңының «Коңгургай» ансамблинин хөгжүм-композициялыг, таныысамныг көргүзүү-биле эгелээн. Шупту национал торгу тоннарлыг бот-тывыдыг артистер «Аа-шуу, декей ооо», «Бистин Тыва», «Тере-Хая», «Дыңгыллай» деп улустуң ырларын танцылавышаан, аңгы-аңгы үннерге күүседирге чараш-ла чорду. Кандыг-даа шагда чон ыры-биле тудуш, а ыры чон-биле тудуш. Районнуң Культура бажыңының режиссёру Мария Ондар биле агиткультбригаданың методизи Альберт Ондар олар концертти багай эвес удурткан. Барык номер бүрүзүн шүлүктел тургаш чарлаар чорду. Концерттиг киржикчилери сценага ырлажып, шүлүктел тургаш, Оюн Дадар-ооловичини чалап үндүрүп келген. Районнуң Культура бажыңының уран чүүл удуртукчузу Сергей Дамчанның үделгези-биле О. Болдукпан «Тайбың турда» деп ыры кончуг чараш күүседкен соонда көрүкчүлер адыш часкап турда, зал иштн чиртилээр-ле. Ооң ырлаарын бо кижи дыннан оргаш, биезгиле өткүт, хоюг, чымчак үнү хевээр-дир деп бодап кээр чорду. Даштыкы овур-хевири арай өскерли-даа берген болза, ооң үнү, сеткил-сагыжы амдаа аныяк хевээр-дир дээрзин кижи бодап каар. Оюн Дадар-ооловичиниң ырлап чораан ырларының ужур-утказын алыр болза хөй кезиниде-ле төрээн черин, ооң каас-чараш бойдузун, күш-ажылчы кижилерин алган-мактаан, сагыш-сеткилдиң ханызындан чайгаар төрүттүнген ырлар болуп турары база таварылга эвес. Күш-ажылы, амыдырал-чурталга болгаш ынакшыл дугайында лириктиг ырларны чежезин күүсетпээн дээр!

Кочетово суурда уругларның музыка школазының башкылар коллективи уругларның хөгжүм аймаанга сундулуг чоруун чедип алыр, аныяк талантыларны өстүрер дээш ажылдап турары багай эвес. Ында хөгжүм хереклдериниң аңгы-аңгы хевирлериниң уругларны өөредириндлен аңгыда, танцы, чурула кичээлдери доктаамал чорун, уругларның хостуг үе-шагын шын организастаар талазы-биле улуг кичээнгейни угландырып турар. О. Д. Болдукпан бо талазы-биле база сагыш салып, школада өөренип турар уругларга, башкыларга чедип, оларның канчаар чүге өөренип ап турарын доктаамал сонуургап келгеш, Ылангыя уругларга улустуң ырларын өөредир талазы-биле болдунуң арга-сүмезин берип келгеш. Ортумак школаның бешки класының танцы бөлүүнүң уруглары хоочун ыраажыга тураскаадып, «Ойнаарыкыстар» деп чаптанчыг чараш танцыны тергии эки күүсеткеннер. Кочетовчулар, район чагыргазының культура киллизиниң эргелекчизи О. С. Куулар, хоочун башкы Александр Учунак, Таңды район Советиниң даргазы Георгий Санчы, ыраажы Клара Саая, Кочетов көдээ Советиниң чагырга даргазы Любовь Оюн болгаш оон-даа өскелер Оюн Дадар-ооловичиге байыр чедирип, аас-кежикти, кадыкшылды болгаш узун назылаарын күзеп, боттарының эккелгени суй-белектерин тывысканнар. Аңаа Кызылдан келген аалчыларның бирээзи, сураглыг артист М. М. Мунзук тыва баштак ырларны күүсеткеш, көрүкчүлерниң, бот-тывынгыр артистерниң хей-аъдын улам көдүргеп.

Ыры конкурузунга бирги черни алган Кочетов суурда музыка школазының директору Светлана Билчировага О. Д. Болдукпан бодунуң иртин тывыскан.

Түнелинде кежээниң киржикчилери «Межегейим» деп сураглыг ырны ниити ыр бөлүү-биле кады күүсеткеп. Кежээниң киржикчилери О. Д. Болдукпанга мындыг айтырыгны база салган.

— Бир эвес чурттаганы катап эгелээн болзуңарза, кым болур турган силер?

— Дөмей-ле ыраажы болур ийик мен—деп, ол харылаан.

Виктор КАРА-САЛ.

СЕНТЯБРЬ 23-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: «В чужом теле» 3.30, 11.20, 13.10, 15.00, 16.50, 18.40, видеозал «Баскетбол — спорт для черных» 10.00, 12.30, 15.30, 18.00. шактарда

«ОТЧУГАШ»: «Операция «Скрипичный футляр» 9.00, «Духи этого не могут» 10.40, 12.40, 14.40, 16.40, 18.40.

«КАА-ХЕМ»: «Преступные намерения» 14.00, 16.00, 18.00.

«ВОСТОК»: «Смертельная ярость» 14.30, 16.30, 18.30.

Кызыл хоорай. Красноармейская, 100. Индекс 667000

АГАР САНЫ: «Тыва сонбанк» № 363505»

Гургузукчулары: ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ДЭЭДИ СОВЕДИ болгаш ЧАЗАА «ШЫН» СОЛУННУҢ РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕКТИВИ

Кол редакторнуң оралакчызы Н. С. БАЗЫР

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: Н. С. Базыр (кол редакторнуң оралакчызы) А. Б. Монгуш, М. Д. Оюн (харылсалгалыг секретарь), М. М. Саая (кол редакторнуң оралакчызы), В. М. Сат, Н. С. Эрген.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор — 3-43-34; келген кижилер хүлээп алыр — 3-34-26; кол редакторнуң оралакчылары — 3-33-91, — 34-17 харылсалгалыг секретарь — 3-34-92; оралакчылары — 15-93

КИЛДИСТЕР: улус депутаттарының Советтери, ниитилел-политиктиг болгаш социал айтырыгаар—3-34.19; — 3-34-98; улестнур — 3-34-49; 3.36-73; көдээ ажыл-агый — 3-41-16; культура, улус өөредилгези болгаш ногаал —3-39.15 3.34-57; медээлер болгаш спорт —3-36-82; 3.34.57; очулга-3-34.39; 3-34.92; чаагаа—3.39.03; корректорлар — 3.41-22 гидуруткчулер—2-27.41; солун келбейн барганда — 3.57.92 3.14-94- бухгалтерия — 3.37.11

Солун Россия Федерациязының Парлаалга болгаш медээлер министерстволарының чанында парлалганын, медээлерни костут чоруун камгалаар талазы-биле Тывада кайгаарал-ла өскүнде бүруткеттинген.

Бүруткеттинген дугаары — Т-00007.

Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барын болур. Айыттынган фактылары, саныары болгаш өске-даа ынналдыглары дээш авторлар боттары харылсалгалыг

Солун неделада 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлаалга амазы. Тиражы 19.850 Индекс 54240. Чагыг № 179.

Тыва Республиканың Парлаалга болгаш информация министерстволарының типографиязы. Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчуларының № 1.